

PRZEGLĄD
HISTORYCZNO
OŚWIATOWY

Kwartalnik
Związku Nauczycielstwa Polskiego
poświęcony
dziejom wychowania i oświaty

Rok XXIX 4(114) Warszawa 1986 październik—grudzień
Nasza Księgarnia

RADA REDAKCYJNA

**HENRYK BARYCZ, STANISŁAW BRZozowski, RENATA DUTKOWA,
FRANCISZEK FILIPOWICZ, BOLESŁAW GRZEŚ, JÓZEF KRASUSKI,
LECH MOKRZECKI, KAROL POZNAŃSKI, MARIAN WALCZAK,
LUDWIK WIECZOREK, RYSZARD WOŁOSZYŃSKI, JAN ZACIURA**

REDAKCJA

**RYSZARD WROCZYŃSKI (redaktor naczelny)
JÓZEF MIĄSO, KAMILLA MROZOWSKA, TADEUSZ NOWACKI**

SEKRETARZ REDAKCJI

WANDA WYROBKOWA-PAWŁOWSKA

REDAKTOR WYDAWNICTWA

KAROLINA HANSEN

SPIS TRESCI

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

RENATA DUTKOWA: Oświata i wychowanie w Galicji w polskiej historiografii ostatniego czterdziestolecia (1945—1985)	395
RYSZARD WROCYŃSKI: Studia i działalność Mariana Pałskiego w Galicji w latach pierwszej wojny światowej	431
ADAM WINIARZ: Organizacja i działalność komisji egzaminacyjnych w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807—1831)	445

SYLWETKI

Stanisław Podrygallo. 1897—1984 — oprac. ADAM MASSALSKI	461
---	-----

MATERIAŁY

STANISŁAW GRABOWSKI: Z dziejów polskiej prasy dziecięcej w latach 1824—1939. Spojrzenie na redaktorów	470
ELŻBIETA BREITKOPF: „Polska Oświata Pozaszkolna” 1924—1934	496
LUCYNA TUREK-KWIATKOWSKA: Początki oświaty polskiej na Pomorzu Zachodnim	508
EWA DĄBROWSKA: Od kształcenia w cechu sukienników do początków szkolnictwa włókienniczego w Bielsku i Białej	522

SZKOLY JUBILATKI

ANDRZEJ MEISSNER: 90 lat zakładów kształcenia nauczycieli w Krośnie. 1895—1985	543
--	-----

KRONIKA

Obrady FISE w Warszawie — oprac. WANDA PAWŁOWSKA	550
Z posiedzenia Komisji Historycznej ZNP w Łodzi — oprac. WACŁAW WOJTYŃSKI	551

RECENZJE

Jan Draus, Ryszard Terlecki: Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939—1945 — rec. KAZIMIERZ KUBIK	553
Karol Poznański: Szkoły im. A. i J. Vetterów w Lublinie — rec. STANISŁAW MICHALSKI	557
Maria Zientara-Malewska: Wspomnienia nauczycielki spod znaku Rodła — rec. HENRYK CHALUPCZAK	560
Problematyka historii szkolnictwa, oświaty i wychowania w badaniach Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach, opracowanie zbiorowe pod red. Józefa Krasuskiego i Zygmunta Ruty — rec. MARIAN BANASZEK	562
Oświata na Śląsku. Potrzeby, organizacja, rozwój (1922—1939), pod red. Wandy Bobrowskiej-Nowak — rec. JOZEF GRZYWNA	563
Maria Barbara Topolska: Czytelnik i księżka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie renesansu i baroku — rec. JACEK SOB CZAK	567

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И РАБОТЫ

- РЕНАТА ДУТКОВА: Просвещение и воспитание в Галиции в польской историографии последнего сорокалетия 395
- РЫШАРД ВРОЧИНСКИ: Учеба и деятельность Марии Фальского в Галиции в годы первой мировой войны 431
- АДАМ ВИНЯЖ: Организации и деятельность экзаминационных комиссий в Варшавском Княжестве и Царстве Польском (1907—1831) 445

ПОРТРЕТЫ

- Станислав Подрыгалло, 1897—1984 — обр. АДАМ МАССАЛЬСКИ 461

МАТЕРИАЛЫ

- СТАНИСЛАВ ГРАБОВСКИ: Из истории польской печати для детей в 1824—1939. Точка зрения на редакторов 470
- ЭЛЬЖБЕТА БРЭЙТКОПФ: „Польское школьное просвещение“ 1924—1934 496
- ЛЮЦИНА ТУРЕК-КВЯТКОВСКА: Начало польского просвещения на Западном Приамуре 508
- ЭВА ДОМБРОВСКА: От учебы в сукошном цехе до начала текстильного обучения в Бельску и Ывлей 522

ШКОЛЫ ЮБИЛЕИ

- АНДЖЕЙ МЕЙССНЕР: 90 лет учреждения обучения учителей в Кросне 1895—1985 543

ХРОНИКА

- 40-летие ФИСЕ в Варшаве — обр. ВАНДА ПАВЛОВСКА 550
- Из заседания Исторической Комиссии Союза Польских учителей в Лодзи — обр. ВАЦЛАВ ВОЙТЫНСКИ 551

РЕЦЕНЗИИ

- Ян Драге, Рышард Терленки — Просвещение на Реновицшине в годах 1939—1945 — рец. КАЗИМЕЖ КУБИК 553
- Кароль Познаньски — Школы им. А. и Й. Вэттерув в Люблине — рец. СТАНИСЛАВ МИХАЛЬСКИ 557
- Мариа Зептара-Милевска — Воспоминания учительницы из под знака Родла — рец. ХЕНРЫК ХАЛУПЧАК 560
- Проблематика истории системы народного образования, просвещения, и воспитания и исследованиях Высшей Педагогической Школы в Кельцах — Обр. коллективна под редакцией Юзефа Красуского и Зигмунта Руты — рец. МАРИАН БЛНАШЕК 562
- Просвещение на Силезии. Нужды, организации, развитие (1922—1939), под ред. Ванды Бобровскей-Нонак. — Рец. ЮЗЕФ ГЖЫВАЧ 563
- Мариа Барбара Топольска — Читатель и книга в Великом Литовском Княжестве по времена ренессанса и барокко — рец. ЯЦЕК СОБЧАК 567

CONTENTS

ARTICLES AND DISSERTATIONS

RENATA DUTKOWA: Education in Galicia in the Polish Historiography of the Last 40 Years	395
RYSZARD WROCZYŃSKI: Studies and Activities of Marian Falski in Galicia during the 1st World War	431
ADAM WINIARZ: The Structure and Works of Examination Committees in the Duchy of Warsaw and the Congress Kingdom of Poland (1807—1831)	445

CHARACTER SKETCHES

Stanisław Podrygallo, 1887—1934 — by ADAM MASSALSKI	461
---	-----

MATERIALS

STANISŁAW GRABOWSKI: From the History of Children Press in the Years 1824—1939, A Look on the Editors	496
ELŻBIETA BREITKOPF: Polish Extraschool Education 1924—1934	496
LUCYNA TUREK-KWIATKOWSKA: The Beginnings of Polish Education in West Pomerania	503
EWA DABROWSKA: From Teaching in the Guild of Clothiers to the Beginnings of Textile Industry Education in Bielsko Biala	522

JUBILEE SCHOOLS

ANDRZEJ MEISSNER: The 90th Anniversary of the Teachers Education College in Krosno, 1895—1985	543
---	-----

CHRONICLE

The 40th Anniversary of FISE in Warsaw — by WANDA PAWLOWSKA	550
From the Meeting of the Polish Teachers' Association Historical Committee in Łódź — by WLADYSŁAW WOJTYŃSKI	551

REVIEWS

JAN DRAUS, RYSZARD TERLECKI: Education in the Rzeszów District in the Years 1929—1945. — by KAZIMIERZ KUBIK	553
Parol Poznański: The Schools of A. and J. Vettors in Lublin — by STANISŁAW MICHAŁSKI	557
Maria Zientara-Malewska: The Recollections of a Teacher from under the banner of Rodło — by HENRYK CHALUPCZAK	560
Problems concerning the History of Education in the Studies of Pedagogical College in Kielce, collective work edited by Józef Krasuski and Zygmunt Ruta — by MARIAN BANASZEK	562
Education in Silesia, Needs, Organization and Development (1922—1939), edited by Wanda Bobrowska-Nowak — by JÓZEF GRZYWNA	563
Maria Barbara Topolska: A Reader and a Book in the Great Duchy of Lithuania in the Epochs of the Renaissance and Baroque — by JACEK SOBCZAK	567

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

RENATA DUTKOWA
Kraków

OSWIATA I WYCHOWANIE W GALICJI W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII OSTATNIEGO CZTERDZIESTOLECIA (1945—1985)¹

Bilans osiągnięć badawczych w zakresie problematyki edukacyjnej Galicji zacząć wypadnie od przypomnienia ostatniego przeglądu, dokonanego przez Antoniego Knota w 1936 r.², a obejmującego lata 1918—1935. Autor ograniczył się wprawdzie tylko do wydawnictw odnoszących się do wschodnich terenów Galicji (uwzględniając przy tym także literaturę ukraińską), jednakże nawet biorąc pod uwagę to ograniczenie przyznać trzeba, że przegląd ten wypadł nad wyraz skromnie. Oce-
na taka nasuwa się zwłaszcza w zestawieniu z ambitnymi planami wy-
suwanymi w 1919 r. przez Komisję do Badania Dziejów Wychowania
i Szkolnictwa w Polsce, w ramach której Podkomisja Lwowska zamie-
rzała wydać „Historię szkolnictwa galicyjskiego 1772—1918” pod redak-
cją Ferdynanda Bostla. Również Komisja Historyczna Naukowego To-
warzystwa Pedagogicznego, kontynuatorka tych planów, nie posunęła
pracy naprzód. W okresie dwudziestolecia międzywojennego ukazały się
jedynie dwa bardzo krótkie zarysy rozwoju szkolnictwa galicyjskiego:
M. Straszewskiego i S. Kota³. Wśród opracowań monograficznych naj-
licniejszą grupę w przeglądzie A. Knota stanowiły publikacje odnoszące
się do historii gimnazjów i innych instytucji życia szkolnego. Z opra-
cowań biograficznych wybitnych działaczy oświatowych przytoczył Knot
tylko dwa — poświęcone J. Dietlowi i E. Czerkawskiemu. Wykaz litera-
tury kończyło przypomnienie publikacji pamiętników, z których kilka
miało charakter wspomnień szkolnych, kilka zaś — wspomnienia działa-
czy politycznych czy chłopów — ujmowało zagadnienia oświatowe w szer-

¹ Niniejszy przegląd nie obejmuje Śląska Cieszyńskiego. Nie uwzględnia również szkolnictwa wyższego, które winno stać się przedmiotem odrębnego, obszernego omówienia. W przypisach zastosowano następujące skróty: „Przegląd Historyczno-Oświatowy”: PHO; „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”: RND Kr; „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie”: RND Rz; „Acta Universitatis Wratislaviensis”: AUW.

² A. K n o t, *Dzieje szkolnictwa na Ziemi Czerwieńskiej. Przegląd literatury 1918—1935*, „Ziemia Czerwieńska” 2, 1936, s. 149—157.

³ M. S t r a s z e w s k i, *Polska oświata i szkolnictwo do 1914 r.*, [w:] *Encyklopedia wychowania*, t. IX, z. 4—8, Warszawa, 1922; S. K o t, *Historia wychowania*, t. II, Kraków 1934.

szym kontekście życia politycznego czy życia środowiska wiejskiego. Nic wiele pozycji, odnoszących się do zachodnich terenów Galicji, którymi można by uzupełnić przegląd Knoła, nie zmieni zasadniczego wniosku o małym stosunkowo zainteresowaniu oświatą galicyjską w okresie dwudziestolecia, kiedy niezmiernie bogate archiwalia galicyjskich władz szkolnych, przede wszystkim w Archiwum Namiestnictwa we Lwowie, pozostawały w zasięgu ręki. Uwaga nieczyt wóczas licznych historyków wychowania kierowała się w stronę innych zagadnień¹ ze szkoda dla wiedzy o przeszłości oświatowej jedyne go zaboru, w którym na przestrzeni pół wieku społeczeństwo polskie miało znaczny wpływ na kształtowanie się oświaty szkolnej i pozaszkolnej, a stosunkowo gęsta sieć szkolnictwa ludowego i średniego była — przy wszystkich swych ograniczeniach — jednym z czynników silniejszej niż na pozostałych ziemiach polskich mobilności społecznej.

Wzrost zainteresowań problemami oświatowymi Galicji nastąpił po II wojnie, ściślej od lat pięćdziesiątych. Zjawisko to, wyraźnie nasilające się z każdym dziesięcioleciem, jest skutkiem — jak wolno domniemywać — wielu czynników. Poza osobistymi, indywidualnymi wyborami badaczy, o których oczywiście trudno mówić, przyczyn ogólniejszych należy szukać w nasilającym się nurcie zainteresowań XIX wiekiem, w którym problemy oświatowo-wychowawcze, mające wśród zjawisk kultury swój odrębny profil, wiążą się ściśle z badaniami przemian struktur społecznych, procesów demokratyzacji, z historią mentalności. Z tym poszerzającym się polem obserwacji wiąże się penetracja nowego rodzaju źródeł, poszukiwanie dających się ujmować statystycznie zjawisk masowych — wśród nich szkolnictwa. Na te ogólne tendencje nakładają się zainteresowania o charakterze bardziej regionalnym, w omawianym przypadku dotyczące nie tylko Galicji, ale i węższych terenów, często jednej miejscowości. Mnożące się z inicjatywy ośrodków lokalnych monograficzne opracowania historyczne, najczęściej z okazji jubileuszy, uwzględniają na ogół szeroko problematykę oświatową, upatrując w niej jeden z zasadniczych elementów kształtowania tradycji kulturalnych regionu, zakorzenionych w sposób najbardziej widoczny w wieku XIX. Coraz liczniejsza kadra historyków wychowania, w przeważającej mierze związana z ośrodkami akademickimi Polski południowej i Śląska (Kraków, Wrocław, Rzeszów) oraz Łodzi przejawia rosnące zainteresowanie problematyką galicyjską, wykorzystując mało eksplorowane dotychczas materiały źródłowe.

Wyniki badań nad dziejami edukacyjnymi Galicji znajdują częściowo wyraz w opublikowanych w ostatnim dwudziestoleciu syntezach podręcznikowych, w których odnośne, stopniowo rozbudowywane rozdziały po-

¹ H. Barycz, *Stan i perspektywy rozwoju historii oświaty i wychowania w Polsce*, PHO, I, 1917, nr 3, s. 3—14; i d e m, *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce*, Kraków 1948. Por. także A. Knoł, *O wzmożeniu badań nad dziejami b. Galicji*, „Ziemia Czerwieńska”, IV, 1938, s. 109—119.

zwalają na ujęcia porównawcze z innymi zaborami⁶. Z natury rzeczy jest to jednak dalekie odbicie kierunków prowadzonych obecnie prac, których ogólny przegląd proponuję w niniejszym szkicu.

Najmniejsze bodaj zainteresowanie przejawia się w badaniach nad organizacją i działalnością samej naczelnej galicyjskiej magistratury szkolnej — Rady Szkolnej Krajowej, i podległych jej ogniw administracyjnych — rad szkolnych okręgowych i rad szkolnych miejscowych. W tym zakresie ciągle jeszcze trzeba odwoływać się do opublikowanej w 1905 r. książki M. Dobrzyńskiego, W. I. Jaworskiego i J. Milewskiego *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji* oraz do kompetentnych rozważań M. Bobrzyńskiego nad statutem Rady Szkolnej Krajowej. Funkcjonowanie Rady, zasady jej działalności, kierunki rozlicznych prac, kolejne zespoły współpracowników, złożone czynniki wpływające na podejmowane decyzje i rozwiązywanie zagadnień życia szkolnego znane są jedynie w ogólnych zarysach. Krótkie, nie wyczerpujące informacje, zawarte w podręcznikach, poza które nie wykracza opublikowany niedawno artykuł W. M. Bartla o Radzie Szkolnej Krajowej⁷, dalekie są od przedstawienia całości zagadnień. Charakter wspomnieniowy ma artykuł M. Pollaka o kilku miesiącach pracy Rady w jej schyłkowym okresie⁸. Milczeniem objęte są rady okręgowe i miejscowe, które wymienia się jedynie jako obiekt ataków środowisk nauczycielskich. Niezależnie od stopnia słuszności tych zarzutów trzeba zdać sobie sprawę z roli tych instytucji w lokalnych środowiskach, o czym przekonywająco świadczą sprawozdania z ich działalności, wykorzystywane czasami w historiografii regionalnej.

Brak postępu w badaniach nad szkolnymi władzami galicyjskimi jest oczywiście konsekwencją trudności, jakie związane są z kompleksowym wyzyskaniem archiwaliów lwowskich. Sądzić jednak wolno, że pewne możliwości w tym zakresie kryją materiały dostępne w kraju, nie tylko sprawozdania RSK i jej wydawnictwa oraz archiwalia wiedeńskiego Ministerium für Cultus und Unterricht, znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych, ale i systematycznie wyzyskiwane czasopiśmiennictwo wraz ze źródłami biograficznymi i korespondencją.

Duże, nie wyzyskane możliwości kryje także zbadanie galicyjskiego ustawodawstwa szkolnego. Materiał źródłowy, zwłaszcza dotyczący okresu autonomii, jest w tym zakresie i obfity, i łatwo dostępny. Jedyną

⁶ S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Warszawa 1964; *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. II, Warszawa 1967; Z. Marciniak, *Zarys historii wychowania*, Warszawa 1978; J. Krasuski, *Historia wychowania*, Warszawa 1985; *Historia wychowania*, Wiek XX, pod red. J. Miąso, Warszawa 1980; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795—1945*, Warszawa 1980. Syntezy dotyczące poszczególnych zagadnień zob. poniżej.

⁷ W. M. Bartel, *Galicyjska Rada Szkolna Krajowa. Czasy, instytucja, ludzie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, DXXXVIII, Prace Prawnicze, z. 36, 1980, s. 33—61; w wersji skróconej: *Zur Geschichte des Galizischen Landeschulrates 1867—1918*, Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, 114, 1977, So. 17, s. 346—356.

⁸ M. Pollak, *Ekspozytura Rady Szkolnej Krajowej w Krakowie (6 XI 1918 — 15 VII 1919)*, PHO, III, 1960, nr 3 s. 73—82.

pozycją, którą można odnotować w omawianych latach, jest krótki artykuł Z. Tabaki, omawiający najbardziej znane akty prawne z lat 1866—1873 w świetle obrad Sejmu Krajowego⁸. Przy okazji trzeba zauważyć, że w przeciwieństwie do publikacji dziewiętnastowiecznych akty i przepisy prawne bywają obecnie w pełni wyzyskiwane i interpretowane przez nielicznych tylko autorów opracowań różnych zagadnień życia szkolnego, jakkolwiek dawne wydawnictwa, m.in. J. Kasparka, A. Kościeckiego, B. Baranowskiego, H. Kopli, J. Buzka, J. Piórkiewicza, M. Jannello i K. Missony, także wydawnictwa Rady Szkolnej Krajowej, dyskusje sejmowe oraz liczne komentarze zawarte w czasopiśmiennictwie galicyjskim, nie tylko pedagogicznym, dają po temu pełną podstawę.

Materialnymi podstawami funkcjonowania systemu szkolnego i wszelkich inicjatyw oświatowych w Galicji zajęł się J. Dybiec. Dwie książki tego autora: *Finansowanie nauki i oświaty w Galicji 1860—1918*, Kraków 1979, i *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860—1918*, Wrocław 1981, stanowią fundamentalne, faktograficzne ujęcie nakładów budżetu państwowego i krajowego na szkolnictwo wszystkich typów, bursy, internaty i działalność wydawniczą, pokazując ofiarność społeczną na cele oświatowe, której rozmiary świadczą o zrozumieniu i poparciu potrzeb w tym zakresie przez różne grupy społeczne.

Stosunkowo zaawansowane są prace nad dziejami szkolnictwa ludowego — jego organizacją, programami, nad czynnikami decydującymi o jego przemianach na przestrzeni wielu dziesiątków lat. Podstawowe linie kształtowania się tego typu szkolnictwa zostały nakreślone jeszcze w literaturze okresu galicyjskiego, zarówno w opracowaniach typu sprawozdawczego czy monografiach historycznych⁹, jak i w sugestywnych wystąpieniach publicystycznych, narzucających po dziś dzień bardzo krytyczny osąd galicyjskich władz szkolnych i stanu oświaty¹⁰. Publikacje nowsze, które zaczęły się ukazywać od lat pięćdziesiątych, wniosły do tego stanu badań nowe elementy, zwłaszcza jeśli chodzi o okres autonomiczny; pierwsza połowa stulecia budziła mniej zainteresowania.

Początkowe lata (1772—1780) organizowania szkolnictwa austriackiego w Galicji zostały ukazane przez Cz. Majorę¹¹. Systematyczny zarys

⁸ Z. Tabaka, *Galicyjskie ustawodawstwo szkolne w okresie kampanii rezolucyjnej 1866—1873*, RND Kr., z. 43, 1972, s. 273—286.

⁹ Najważniejsze: M. Baranowski, *Popład na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji 1772—1895*, Kruków 1897 — urzędowa wersja współpracownika RSK; K. Falkiewicz, *Rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji w l. 1848—1898*, Lwów 1899; S. Gruiński, *Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicji*, b.m.r.; F. Flutowski, *Szkolnictwo Ludowe w Galicji w dobie porozbiorowej*, Lwów 1913.

¹⁰ Światłomir (S. Zaleski), *Ciemnota Galicji w świetle cyfr i faktów*, Kraków 1904; S. Sempolowska, *Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej*, Kraków 1906. Jak twierdzi D. Wawrzykowska-Wierciochowa (*Stefania Sempolowska*, Warszawa 1981, s. 58), Sempolowska odnosiła się w latach późniejszych do tego jednostronnego osądu szkoły galicyjskiej z pewną rezerwą.

¹¹ Cz. Majoręk, *Początki austriackiego systemu szkolnictwa ludowego w Galicji w latach 1772—1780*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. XIX, 1976, s. 81—101.

Szkoły ludowej w Galicji w l. 1772—1790 nakreśliła M. Krupa („Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XXIV, 1981, s. 57—81); dzięki wyzyskaniu źródeł wiedeńskich i lwowskich poszerzyła znajomość założeń i realizacji austriackich reform w Galicji. Zagadnienia te zilustrował także Cz. Majorek na przykładzie działalności dyrektora lwowskiej szkoły normalnej, Jana Franciszka Hoffmanna¹². O sytuacji szkolnictwa, nie tylko ludowego, w latach 1795—1809 na ziemiach zajętych przez Austrię w III rozbiórce dostarcza wielu informacji źródłowa praca T. Mencela, który jednak sprawy szkolne ujmuje na dalszym planie¹³. Charakterystyczne dla Galicji fakty i wnioski przytoczył F. Persowski wykorzystując akta Archiwum Diecezjalnego i Konsystorza Greckiego w Przemyślu; stwierdził m.in., że w latach 1819—1851 na terenach podległych tym ogniom administracji kościelnej zmniejszyła się liczba szkół trywialnych, wzrosła natomiast liczba szkół parafialnych; ukazał nie tylko założenia, ale przede wszystkim stan faktyczny szkół rzymsko- i greckokatolickich¹⁴. Typologię wielu rodzajów szkół najniższego szczebla w ich skomplikowanej strukturze u progu ery autonomicznej przeprowadził w sposób dobrze udokumentowany Cz. Majorek¹⁵, pokazując uproszczenie ich systemu organizacyjnego. Znakomitym przykładem społecznej funkcji szkolnictwa ludowego i skutków jego penetracji w społeczeństwie Galicji jest praca M. Adamczyka: *Kształcenie młodzieży chłopskiej z obwodu sądeckiego i okolic 1772—1848*¹⁶. Autor wykorzystał imponującą bazę źródłową, dzięki której pokazał możliwie precyzyjnie środowiskowe uwarunkowania młodzieży chłopskiej, jej „kariery” edukacyjne (osadzone silnie w realiach życia szkolnego) w okresie przeduwłaszczeniowym i ich konsekwencje w późniejszym życiu. Tropiąc skrupulatnie uczniów z interesującego go terenu w szkołach średnich, seminariach duchownych i uniwersytetach dowiódł, że wykształcenie ponadelementarne wśród ludności Podhala i sąsiednich terenów nie było bynajmniej rzadkością. Kontynuacja tego rodzaju badań, objęcie nimi innych obszarów Galicji i późniejszych lat doprowadziłoby, jak wolno mniemać, do znacznych korektur w ocenie poziomu skolaryzacji społeczeństw.

¹² Cz. Majorek, *Działalność oświatowa Jana Franciszka Hoffmanna w Galicji (1778—1791)*, [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII—XX w.*, Wrocław 1977, s. 97—108.

¹³ T. Mencel, *Galicia Zachodnia 1795—1809*, Lublin 1976; por. J. Dobrzański, *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795—1809*, Lublin 1949.

¹⁴ F. Persowski, *Kartki z dziejów szkolnictwa w Galicji w I poł. XIX w. (głównie z terenów woj. rzeszowskiego)*, RNR Rz, z. 4, 1968, s. 357—421.

¹⁵ Cz. Majorek, *Ustrój galicyjskiego szkolnictwa ludowego w czasie walki o autonomię i w okresie kampanii rezolucyjnej (1860—1873)*, RND Kr, z. 32, *Prace Historyczne*, IV, 1968, s. 211—232.

¹⁶ „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, *Rozprawy*, nr 27, 1981. Por. odbicie tego zjawiska we współczesnej literaturze: M. Ingłot, M. Jakóbiak-Semkowska, *Przodkowie i potomkowie Ostapa Bondarczulea (problem chłopca-inteligenta w literaturze polskiej okresu romantyzmu)*, A UW, nr 95, *Prace Literackie*, 10, 1968.

Z. Tabaka, przytoczył na podstawie Sprawozdań RSK i pierwszych roczników „Szkoły” dane statystyczne, dotyczące realizacji obowiązku szkolnego i stanu kadry nauczycielskiej w dwu krańcowo odległych okresach: początku i końca ery autonomicznej¹⁷. Sam proces przejmowania szkół przez RSK pozostaje jednak dotychczas niewyjaśniony, nie wiadomo jak przebiegał, jak długo trwał i w jakim stopniu zaważył na późniejszym rozwoju szkół.

Natomiast obszerny wybór wypowiedzi obrazujących poglądy i dezyderaty dotyczące przebudowy szkolnictwa w początkach ery autonomicznej dał w wydawnictwie źródłowym Cz. Majorek¹⁸. Konfrontacja postulatów wysuwanych ze strony władz austriackich, władz krajowych i przez polskich działaczy oświatowych ujawniła eklektyczny charakter teorii pedagogicznych, które inspirowały te dezyderaty, z widocznymi jednak akcentami pedagogiki narodowej, charakterystycznymi dla inicjatyw galicyjskich.

W ogóle zauważyć trzeba, że galicyjska myśl pedagogiczna jest mało znana w tych jej przejawach, które znalazły wyraz bądź w odrębnych publikacjach, bądź w dyskusjach publicystycznych czy korespondencji¹⁹. Że w dyskusjach i sporach pozytywistów galicyjskich problematyka oświatowa zajmowała poczesne miejsce, że w ideowej walce „galicyjskich młodych” z konserwatystami przedmiotem sporów były także pozytywi-

¹⁷ Z. Tabaka, *Szkolnictwo ludowe w Galicji Zachodniej u progu ery autonomicznej*, RND Kr, z. 35, *Prace Historyczne*, V, 1970, s. 223—237; i d e m, *Stan oświaty ludowej w Galicji w przededniu pierwszej wojny światowej*, *ibidem*, s. 52, *Prace Historyczne*, VII, 1974, s. 159—180.

¹⁸ *Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii (1860—1873)*, wstępem i przypisami opatrzył Cz. Majorek, Wrocław 1980.

¹⁹ Cz. Majorek, *O pierwszym polskim podręczniku pedagogiki w Galicji*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, *Pedagogika — Historia Wychowania*, nr 10, 1980, s. 99—107; Z. Maresz, *Publicystyka oświatowa Józefa Supińskiego*, A UW, nr 199, *Prace Pedagogiczne*, II, 1973, s. 109—151; T. Z. Bednarski, *Problemy pedagogiczne publicystyki i działalności Kazimierza Bartoszewicza*, PHO, XIV, 1971, nr 2, s. 243—260; E. Wierzbicki, *Poglądy Stanisława Szepepanowskiego na rozwój oświaty i wychowania w Galicji*, „Rocznik Przemyski”, XXI, 1979 (wyd. 1982), s. 273—282; W. Bobrowska-Nowak, *Problemy pedagogiczne na łamach „Szkoły” w latach siedemdziesiątych ub. stulecia*, PHO, XIV, 1971, nr 2, s. 261—277; e d e m, *Inicjatywy pedagogiczne nauczycieli gimnazjów galicyjskich w początkach XX stulecia*, „Acta Universitatis N. Copernici”, *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 27, *Pedagogika*, IX, 1982, s. 43—55; por. także A. Kliś, *Uwagi S. Zaruskiego o galicyjskim ustroju szkolnym*, RND Kr, nr 92, *Prace z Historii Oświaty i Wychowania*, I, 1984, s. 33—43; K. Mrozowska *Tradycje KEN w szkolnictwie polskim XIX w.*, PHO, XV, 1972, nr 3, s. 412—414, 418; A. Krupa, *Fryderyk A. Diesterweg i jego wpływ na polską pedagogikę w XIX w.*, Wrocław 1976. Okazjonalnie tylko wspomnieli o pedagogice galicyjskiej początku XX w. F. Araszkiewicz, koncentrując się na innym zagadnieniu: *Geneza idealów wychowawczych II Rzeczypospolitej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XIX, 1976, s. 112—113, 154—155, 162—163. O Wiejskim Ognisku Wychowawczym w Prokocimiu koło Krakowa i w Surochowie pod Jarosławiem, szkole M. Rasmultowej w Krakowie, J. Benoni-Dobrowolskiej we Lwowie i eksperymentach pedagogicznych w Zeńskim Seminarium im. J. Słowackiego we Lwowie zob. *Eksperymenty pedagogiczne w Polsce w l. 1900—1939*, wstęp B. Suchodolski, opr. W. Dzierzbicka i S. Dobrowolski, Wrocław 1963. Szczególnie interesujący wydaje się proces kształtowania na terenie Galicji prądu „nowej pedagogiki” na przełomie XIX i XX w., określenie stopnia jego penetracji w środowisko nauczycielskie, o czym wiadomo niewiele.

styczne programy oświatowe, że linie podziałów politycznych nie przebiegały w sprawach oświatowych tak jednoznacznie i schematycznie, jakby to wynikało z przytoczonych poniżej opracowań — dowiodła H. Kozłowska-Sabatowska²⁰.

Nowe spojrzenie na szkolnictwo doby autonomicznej rzuciły prace Z. Dulczewskiego i E. Podgórskiej²¹. Sięgając do stenograficznych sprawozdań z posiedzeń Sejmu Krajowego ukazali ci autorzy szkolnictwo ludowe jako instrument walki politycznej, w której przewaga obozu konserwatywnego decydowała o przekształceniach organizacyjnych i programowych szkół, o dokonaniu — jak się zwykło odtąd określać — „zamachu na oświatę”. E. Podgórska ukazała także „czynniki pozasejmowe w walce o szkołę ludową w l. 1880—1900” — rolę nasilającego się ruchu robotniczego, ludowego oraz ruchu nauczycielskiego w zaostrzającej się opozycji w stosunku do władz szkolnych. Opublikowana w tym samym roku i omawiająca ten sam okres książka K. Wojciechowskiego oparta została na dotychczasowej literaturze oraz publicystyce oświatowej lat 1863—1905²². Rozbicie jednolitej struktury szkolnictwa ludowego omówił również Cz. Majorek²³.

Stosunkiem opinii publicznej do szkolnictwa ludowego w okresie wiceprezydentury M. Bobrzyńskiego zajął się Jerzy Semków, poświęcając temu zagadnieniu odrębną monografię i kilka artykułów²⁴. Książka, oparta na szerokiej kwerendzie źródłowej, przedstawia stosunek poszczególnych ugrupowań politycznych (w świetle obrad Sejmu Krajowego, Rady Państwa i wypowiedzi w prasie), Kościoła oraz środowisk nauczycielskich do przeprowadzanych reform. Sądy negatywne, krytykujące niejednokrotnie bezwzględnie m.in. politykę personalną w szkolnictwie, mały przyrost liczby szkół, ich przeludnienie, dominują nad pozy-

²⁰ H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864—1881*, Wrocław 1978, s. 152—153.

²¹ Z. Dulczewski, *Walka o szkołę na wsi galicyjskiej w świetle stenogramów Sejmu Krajowego 1861—1914*, Warszawa 1953; E. Podgórska, *Walka o szkołę ludową w Sejmie Galicyjskim w l. 1880—1900*, „Studia Pedagogiczne”, I, 1954, s. 273—319. Por. J. R. Szaflik, *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa 1976, s. 50—65.

²² K. Wojciechowski, *Oświata ludowa w Królestwie Polskim i Galicji w latach 1864—1914*, Warszawa 1954.

²³ Cz. Majorek, *Kierunki regresu jednolitej struktury szkolnictwa ludowego w Galicji na przelomie XIX i XX w.*, RND Kr, z. 35. Prace Historyczne, V, 1970, s. 207—221.

²⁴ J. Semków, *Polityka szkolna władz w poglądach społeczeństwa polskiego w Galicji (Szkoły ludowe w okresie wiceprezydentury Michała Bobrzyńskiego)*, AOW, nr 203, Prace Pedagogiczne, III, 1973; idem, *Reforma szkoły ludowej 1893 r. w ocenie prasy galicyjskiej*, ibidem, nr 114, Prace Pedagogiczne i Psychologia XII, 1970, s. 315—333; idem, *Ludowe szkoły wydziałowe w ocenie społeczeństwa polskiego w Galicji (1890—1901)*, ibidem, nr 248, Prace Pedagogiczne, VII, 1975, s. 61—94; idem, *Reforma podręczników dla szkół ludowych pospolitych w opinii społeczeństwa polskiego Galicji (1893—1901)*, Prace Humanistyczne Rzeszowskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wyd. Nauk Humanistycznych, Komisja Oświaty i Kultury, R. IV, ser. I, nr V, 1975, s. 19—37; idem, *Problem bazy lokalowej galicyjskiego szkolnictwa ludowego w okresie wiceprezydentury M. Bobrzyńskiego*, AOW, nr 199, Prace Pedagogiczne, II, 1973, s. 153—164; idem, *Nauka dopelniająca w galicyjskich wiejskich szkołach ludowych w l. 1873—1895*, „Kwartalnik Rzeszowski”, II, 1967, nr 2, s. 7—23.

tywnymi, wyrażanymi jedynie przez kręgi konserwatywne. Sam autor, oddając najpierw lojalnie głos Bobrzyńskiemu, stara się przedstawić wyważoną opinię własną, przypisując temu działaczowi większe zasługi dla szkolnictwa średniego niż ludowego. Wydaje się jednak, że opinie przytoczone przez J. Semkowską nabiorą pełnego znaczenia dopiero wówczas, gdy ukaże się wyczerpująca monografia o działalności oświatowej Bobrzyńskiego.

Warto odnotować tutaj interesującą uwagę Cz. Majorka, wyrażoną przy okazji omawiania działu szkolnego na Powszechnej Wystawie Krajowej we Lwowie w 1894 r.²⁵: nad oceną szkolnictwa ludowego w Galicji wciąż jeszcze ciąży w zbyt dużym stopniu postawy polityczne autorów; oceny skrajnie pozytywne lansowały dziewiętnastowieczne opracowania współpracowników RSK, skrajnie negatywne — zwolennicy orientacji radykalnych: S. Zaleski i S. Sempołowska, których nastawienie podziela także współczesna historiografia. Cz. Majorek akcentuje „odrodzenie się polskiego, narodowego oblicza szkoły, jej dynamiczny, szkolniwiek daleko nie wystarczający pod względem ilościowym rozwój, wreszcie rolę, jaką spełniła szkoła i nauczyciel małopolski w repolonizacji oświaty po narodzinach II Rzeczypospolitej”. Sąd ten wydaje się potwierdzać literatura pamiątkarska i opracowania o charakterze regionalnym, które na wielu przykładach ukazują, mimo wielu rażących niedociągnięć, promocję oświatową wsi pod wpływem szkoły i wszelkich form oświaty pozaszkolnej, przenikających w środowiska wiejskie.

Omówione publikacje odnoszą się prawie wyłącznie do szkolnictwa ludowego pospolitego. Szkolnictwo wydziałowe, odgrywające szczególnie dużą rolę w kształceniu dziewcząt, zróżnicowane pod względem organizacji i programów nauczania, jest nadal nie opracowane systematycznie. Informacje na jego temat przytaczane bywają w publikacjach dotyczących szkolnictwa ludowego, najobszerniej we wspomnianym powyżej artykule J. Semkowskiej, odnoszącym się do okresu wiceprezydentury M. Bobrzyńskiego (*Ludowe szkoły wydziałowe w ocenie społeczeństwa polskiego Galicji*), w którym autor pokazuje je przez pryzmat opinii publicznej, nastawionej niechętnie do szkół męskich, a pozytywnie do żeńskich, oraz stwierdza w konkluzji, że przeniesienie tego typu szkoły z Austrii nie trafiło w Galicji na podatny grunt.

Wspominając o szkolnictwie dla dziewcząt trzeba zaznaczyć, że ostatnio zwrócono uwagę na żeńskie szkoły klasztorne. Miarę wagi tego zagadnienia obrazuje fakt, że w dobie autonomicznej działało w Galicji 78 takich szkół ludowych i wydziałowych, 6 seminariów nauczycielskich, 5 liceów i 7 gimnazjów realnych. Obszerną rozprawę B. Czaje-

²⁵ Cz. Majorek, *Między tradycją a postępem. Ekspozycja szkolna na Powszechnej Wystawie Krajowej we Lwowie w 1894 r.*, RND Kr, Prace z Historii Oświaty i Wychowania, I, 1984, s. 45—68. Por. uwagi F. Bujałki (*Wieś zachodniogalicyska ze schyłku XIX w.*, Lwów 1904, s. 38—46) oceniające dodatnio bilans działalności RSK.

ckiej wolno traktować jako przetarcie szlaku zupełnie prawie dotąd nie dostrzeganego²⁶.

W niewielkiej mierze opracowane jest niższe szkolnictwo zawodowe w całej skomplikowanej strukturze jego poszczególnych typów: szkół tzw. przemysłowych (przemysłowo-uzupełniających, kursów zawodowych, szkół zawodowych, warsztatów wzorowych, szkół rzemiosł i warsztatów subwencjonowanych)²⁷ oraz szkół rolniczych. Rozprawę o najniższym i najbardziej rozbudowanym członie szkolnictwa przemysłowego — szkołach uzupełniających, opublikował S. Możdżeń, który poświęcił także pobieżny szkic innym rodzajom tych szkół — warszatom naukowym oraz państwowym i krajowym szkołom przemysłowym²⁸. Historia niższych szkół rolniczych w skali ogólnopolskiej jest domeną prac T. Wieczorka; autor ten w syntetycznych opracowaniach uwzględnił również Galicję²⁹. Działalność oświatową kółek rolniczych obszernie omówił A. Gurnicz³⁰.

Przegląd opracowań dotyczących ogólnych zagadnień szkolnictwa ludowego zamknijmy uwagą, że wśród nich nie opracowane pozostają kwestie narodowościowe w szkolnictwie, zarówno ludowym, jak i w średnim: szkoły dla Rusinów i sprawa języka ukraińskiego w szkole oraz szkolnictwo żydowskie. W zakresie tego ostatniego chodzi nie tylko o wyznaniowe szkoły w gettach, ale przede wszystkim o szkoły fundacji J. Perla, M. Hirscha, M. Bernsteina, o wszelkie przejawy asymilacji dokonujące się przez system szkolny. Zagadnienia te poruszyła W. Najdus³¹, a ogólny zarys szkolnictwa ukraińskiego i ukraińskiej działal-

²⁶ B. Czajeczka, *Szkoły klasztorne żeńskie w Galicji w l. 1867—1914*, „Nasza Przeszłość”, 61, 1984, s. 233—300 i odb.; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony diecezji przemyskiej od pierwszego rozbioru do 1938 r.*, *ibidem*, 46, 1976, s. 207—268 i odb., daje dużo informacji o szkolnictwie zakonnym, ochronkach i bursach wraz z wykazem tych placówek; por. *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce*, red. J. Skwara, Warszawa 1981, s. 191—196.

²⁷ Przyjmując typologię dokonaną przez M. B. Witalis w pracy magisterskiej: *Niższe szkolnictwo przemysłowe w Galicji* — wykonanej w Zakładzie Historii Oświaty i Kultury Uniwersytetu Jagiellońskiego.

²⁸ S. I. Możdżeń, *Szkoły przemysłowo-uzupełniające w Galicji do r. 1914*, AUW, nr 69, *Prace Pedagogiczne i Psychologia*, IX, 1967, s. 39—88; *idem*, *Warsztaty naukowe i zawodowe szkoły przemysłowe w Galicji*, *ibidem*, nr 114, *Prace Pedagogiczne i Psychologia*, XII, 1970, s. 335—356. Zob. także: H. Tadeusiewicz, *Problem kształcenia zawodowego drukarzy na lamach galicyjskich czasopism drukarskich z lat 1872—1900*, „Ze skarbca kultury”, z. 34, 1980, s. 113—121. Krótkie wzmianki, sięgające czasów galicyjskich, o różnych szkołach zawodowych z racji ich jubileuszy daje „Szkoła Zawodowa”.

²⁹ T. Wieczorek, *Z dziejów ludowej oświaty rolniczej w Polsce*, PHO, 1962, nr 4, s. 536—624; *idem*, *Zarys dziejów szkolnictwa rolniczego w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 1968; *idem*, *Historia szkół rolniczych w Polsce*, Warszawa 1969; *idem*, *Szkolnictwo i oświata rolnicza*, [w:] *Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej...*, s. 298—322. Por. S. Brzozowski, *Kształtowanie się szkolnictwa ogrodniczego w Polsce na przełomie XIX i XX w.*, „Zeszyty Naukowe A. R. w Krakowie”, nr 161, 1980, s. 87—93.

³⁰ A. Gurnicz, *Kółka rolnicze w Galicji*, Warszawa 1967.

³¹ W. Najdus, *Szkiele z historii Galicji*, t. I: 1900—1904, Warszawa 1958; t. II: 1905—1907, Warszawa 1960. Por. także E. Hornowa, *Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876—1895*, Wrocław 1968.

ności kulturalnej do 1918 r. dał M. Iwanicki w książce poświęconej tym zagadnieniom w dwudziestolecie międzywojennym³².

Przy wszystkich niedostatkach galicyjskiego systemu szkolnego dużego znaczenia nabierały wszelkie formy oświaty pozaszkolnej, które — jak o tym świadczy m.in. literatura pamiątnikarska — uzupełniały w znacznym stopniu braki szkolnictwa — bądź jako najniższy etap inkulturacyjnej oświatowej (żeby przypomnieć owe nieporadne szkółki zimowe)³³, bądź jako działanie uzupełniające szkolną edukację. W tej dziedzinie najpełniej wyrażały się pod koniec stulecia potrzeby środowisk wiejskich i robotniczych oraz koncepcje i inicjatywy organizacji i działaczy oświatowych i politycznych. W dotychczasowym stanie badań historycy wychowania niewiele mówią o wychowaniu rodzinnym, które jest domeną badań raczej etnografów i socjologów³⁴. Informacje ogólne o działalności licznych galicyjskich towarzystw oświatowych znaleźć można w opracowaniach o charakterze podręcznikowym; szerzej pisano tylko o działalności Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w okresie przedautonomicznym³⁵. Brak monografii największej w Galicji organizacji oświatowej — Towarzystwa Szkoły Ludowej; ukazały się publikacje dotyczące jedynie Sądecczyzny, Tarnowa (na tle szerszej akcji oświatowej w tym mieście), Rzeszowa i Ziemi Przemyskiej³⁶. Prace Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza — oddziału w Krakowie ukazał H. Łakomy³⁷. O stosunku galicyjskich czasopism ludowych, zwłaszcza „Przyjaciela Ludu”, do zagadnień oświatowych pisał K. Dunin-Wąso-

³² M. Iwanicki, *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w l. 1918—1939*, Siedlce 1975.

³³ W. Winclawski, *Wiejskie szkółki zimowe na wsi galicyjskiej w końcu XIX w. (z badań w powiecie nowotararskim)*, PHO, XIII, 1969, nr 4, s. 489—496; W. Jostowa, *Z życia polskiej biedoty*, „Wierchy”, 1953, s. 110—130.

³⁴ J. Bursztin, *Kultura ludowa — kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa 1974; idem, *Kultura wsi od końca XVII do początków XX w.*, [w:] *Historia chłopów polskich*, t. I, pod red. S. Ingłota, Warszawa 1972; K. Dobrowolski, *Chłopska kultura tradycyjna. Próba teoretycznego zarysu materiałów źródłowych XIX i XX w. z południowej Małopolski*, „Etnografia Polska”, I, 1958, s. 3—52; W. Winclawski, *Rozwój polskich badań wychowania na wsi*, Cz. I: *Od połowy XVIII stulecia do 1918 r.*, Warszawa 1976.

³⁵ H. Radlińska, *Wydział Rozszerzania Oświaty Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, [w:] H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964, s. 108—162; M. Świętecka, *Działalność oświatowa Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (w latach 1815—1853)*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, III, 1957, s. 281—316.

³⁶ Zob. poniżej wśród wydawnictw regionalnych.

³⁷ H. Łakomy, *Działalność Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza w Krakowie*, PHO, XVI, 1973, nr 3, s. 356—377; ogólnie o TUL; M. Zytko, *Uniwersytet Powszechny*, Warszawa 1972, s. 52—56. W szerszym kontekście życia politycznego przelomu XIX i XX w. sytuuje działalność niektórych organizacji oświatowych J. Myśliński, *Grupy polityczne Królestwa Polskiego w Zachodniej Galicji (1895—1904)*, Warszawa 1967. O akcjach oświatowych w Galicji pisała również w pierwszej syntezie historii oświaty dorosłych H. Radlińska, *Oświata dorosłych*, Warszawa 1947; K. Wojciechowski, [w:] *Z dziejów oświaty dorosłych w Polsce*, red. K. Wojciechowski, Warszawa 1984. Sporo informacji z dziedziny oświaty pozaszkolnej przyniosła książka Najdus, *Szkice...*

wicz³⁸, a charakterystykę wydawnictw dla ludu i rolę bibliotek ludowych dał J. Albin³⁹. Ukazały się również artykuły przypominające teatry i chóry ludowe⁴⁰. Warto podkreślić, że opublikowana w 1982 r. synteza *Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej* ujmując to zagadnienie — piórem J. Burszty, E. Podgórskiej i T. Wieczorka — właśnie w szerokim, społecznym kontekście, ukazując różnorakie impulsy i inicjatywy, które oddziaływały na wieś galicyjską i przeobrażały ją pod względem kulturalnym⁴¹. Stosunkiem ruchu robotniczego do spraw oświatowych w skali ogólnopolskiej zajął się A. Światło, w Galicji — w obszernej, kompetentnej rozprawie — W. Najdus⁴². Pobudzającą rolę działaczy socjalistycznych w wielu formach pracy oświatowej ukazał W. Bienkowski i J. Myśliński⁴³. M. Balcerk przypominał tylko pierwsze lata działalności Towarzystwa Przyjaciół Dzieci⁴⁴.

Problematykę wychowania przedszkolnego w Galicji ujęła krótko w szerszym syntetycznym zarysie W. Bobrowska-Nowak⁴⁵, a ruch froebowski na tle rozwoju ochronek — zakładów o charakterze tylko opiekuńczym — omówiła B. Sandler⁴⁶. Zapomnianymi od czasów galicyjskich instytucjami opiekuńczymi zainteresowali się na nowo A. Jastrzębska i, w kilku artykułach, J. Bąk⁴⁷.

³⁸ K. Dunin-Wąsowicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Galicji*, Wrocław 1952. Por. T. Szczechura, R. Szczechura, *Zagadnienia kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1969; *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, wyd. S. Lato, W. Stankiewicz, Warszawa 1969.

³⁹ J. Albin, *Z działalności bibliotek ludowych w Galicji*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, XXXII, 1983, nr 1/2, s. 77—102. Por. także A. Kamieńska, *Pozytywizm galicyjski w prasie ludowej. Problematyka kulturalna pierwszych pism dla chłopów*, [w:] *Pozytywizm*, cz. 2, Wrocław 1951, s. 191—234.

⁴⁰ J. Zięba, *Pierwsze próby działalności teatralnej na wsi*, PHO, X, 1967, nr 1, s. 7—28; S. Iłowski, *Geneza i powstanie Związku Teatrów i Chórów Włościańskich*, *ibidem*, s. 148—158.

⁴¹ T. I: *Do r. 1918*, pod red. S. Michalskiego, *Zagadnienia oświatowe uwzględnia również Historia chłopów polskich*, pod red. S. Ingłota, t. II, Warszawa 1972, gdzie: M. Chamecówna, *Szkolnictwo i oświata ludowa w zaborze austriackim*, s. 587—604.

⁴² A. Światło, *Oświata a polski ruch robotniczy 1878—1939*, Warszawa 1981. Por. *Polskie programy socjalistyczne 1878—1918*, opr. F. Tych, Warszawa 1975; W. Najdus, *Oświata robotnicza w Galicji w dobie autonomicznej*, [w:] *Polska klasa robotnicza*, t. 10, 1983, s. 65—100.

⁴³ W. Bienkowski, *Udział działaczy socjalistycznych w pracy kulturalno-oświatowej w Galicji na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII—XX w.*, Wrocław 1977, s. 237—243; J. Myśliński, *Uniwersytet Wakacyjny w Zakopanem w r. 1904 (Towarzystwo Kursów Wakacyjnych)*, PHO, VI, 1963, nr 1, s. 7—21.

⁴⁴ M. Balcerk, *Historyczny rozwój tendencji wychowawczych TPD*, [w:] *Pedagogika TPD*, Warszawa 1975, s. 30—32.

⁴⁵ W. Bobrowska-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego*, Warszawa 1978 i 1983, s. 185—199.

⁴⁶ B. Sandler, *System Froebła w Galicji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, II, 1959, s. 199—223.

⁴⁷ A. Jastrzębska, *Formy pomocy i opieki nad sierotami w Galicji w dobie autonomicznej*, A UW, nr 199, *Prace Pedagogiczne*, II, 1973, s. 201—219; J. Bąk, *Fundacja hr. Stanisława Skarbka w Drohowyżu. Zarys dziejów wychowania i kształcenia sierot do r. 1914*, „Studia Historyczne”, XVIII, 1975, z. 1, s. 71—100; *idem*, *Opieka społeczna nad sierotami w Krakowskim Towarzystwie Dobroczynności w l.*

Podobnie jak w literaturze odnoszącej się do ogólnych problemów szkolnictwa najniższego szczebla — również w publikacjach obejmujących ogólne zagadnienia szkolnictwa średniego większe zainteresowanie niż skostniały system pierwszej połowy stulecia budzi jego rozwój po reformie Thuna, zwłaszcza zaś w okresie autonomicznym. Wśród badaczy najwcześniejszych lat porozbiorowych wymienić należy przede wszystkim J. Dobrzańskiego, kontynuującego pracę rozpoczętą w tym zakresie jeszcze z końcem lat dwudziestych, której poszerzoną wersję stanowi książka *Szkoły lubelskie na tle austriackiej polityki szkolnej w Zachodniej Galicji 1795—1809*, Lublin 1949⁴⁸. Pijarskich gimnazjów na terenie pierwszego zaboru austriackiego dotyczy artykuł tego autora o schyłkowym okresie tych dobrych i licznie uczęszczanych szkół⁴⁹. Życie wewnętrzne gimnazjów jezuickich, wyodrębnionych w 1836 r. z państwowego systemu szkolnego, przedstawił w świetle archiwum Prowincji Polskiej T. J. J. Charytański⁵⁰. S. Możdżeń ujął systematycznie, głównie opierając się na starszej literaturze, austriackie założenia gimnazjów i studiów filozoficznych⁵¹.

Szczególny punkt widzenia charakteryzuje prace dotyczące szkolnictwa średniego po 1848 r. Koncentrują się one wyłącznie wokół dyskusji nad problemami tego szkolnictwa, jego krytyką i próbami reform. Przyпускаć wolno, że ten krąg zainteresowań podyktowany został względami na dostępną w kraju bazę źródłową. Czasopisma galicyjskie, w tym pedagogiczne, i stenograficzne zapisy dyskusji sejmowych pozwalają na odtworzenie stosunku opinii publicznej do organizacji, programów, działalności i funkcji społecznej gimnazjów klasycznych, rozwijającego się systemu kształcenia realnego oraz koncepcji jednolitej szkoły średniej; pozwalają również ocenić, w jakim stopniu toczono dyskusje miały wpływ na modyfikacje tego szczebla nauczania na przestrzeni ponad pięćdziesięciu lat, w ciągu których zasadniczy ton wypowiedzi publicystycznych

1816—1916. „Rocznik Krakowski”, XLVI, 1975, s. 99—112; idem, *Gminne rady sieroc, ich kasy i krajowy fundusz sierocy w Galicji*, „Studia Historyczne”, 1981, z. 2, s. 199—226; idem, *Działalność Stowarzyszenia Rady Opiekunów w Krakowie w dziedzinie opieki nad sierotami 1905—1918*, PHO, XXVII, 1984, nr 1, s. 108—120; zob. również *Kronika Zakładu Wychowawczego dla osierconej młodzieży im. ks. Siemaszki 1882—1982*, Kraków b.r. [1984]. Krótko wspominał o Galicji M. Balcerk w *Dzieje opieki nad dzieckiem w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju kształcenia dzieci upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1977, oraz idem, *Rozwój wychowania i kształcenia dzieci upośledzonych umysłowo. Zarys historyczny*, Warszawa 1981; E. Nurowski, *Surdopedagogika polska*, Warszawa 1983.

⁴⁸ J. Dobrzański, *Szkolnictwo średnie w b. Galicji w l. 1772—1805*, [w:] *Prace historyczne Akademickiego Koła Historyków UJK we Lwowie*, Lwów 1929; idem, *Losy szkolnictwa średniego w Zachodniej Galicji*, „Rocznik Lubelski”, X, 1967, s. 179—191; pewne uzupełnienia faktograficzne, odnoszące się do szerszego terytorium Galicji Zachodniej, wniosła cyt. powyżej książka T. Mencla.

⁴⁹ J. Dobrzański, *Ostatnie lata szkół pijarskich w Galicji*, „Roczniki Humanistyczne”, IV, 1953 (wyd. 1954), z. 3, s. 1—25.

⁵⁰ J. Charytański ks., *Życie narodowe w galicyjskiej szkole pierwszej połowy XIX w.*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 4, 1966, nr 2, s. 101—136 i odb.

⁵¹ S. Możdżeń, *Szkolnictwo średnie w Galicji do 1848 r. w austriackim systemie szkolnym*, A UW, nr 401, *Prace Pedagogiczne*, XIV, 1979 s. 129—157.

nadawał wielki spór epoki między zwolennikami kształcenia klasycznego i realnego.

Pobieżnego rekonesansu tej problematyki dokonał H. Smyczyński⁵², zaś szerszego i bardziej wyczerpującego jej ujęcia S. Możdżeń, najpierw w rozprawie dotyczącej lat walki o uzyskanie autonomii, następnie w dysertacji uwzględniającej dłuższy odcinek chronologiczny⁵³. Prace Możdżenia pokazują dowodnie, jak wiele środowisk i instytucji — oprócz grupy działaczy oświatowych — interesowało się sprawami szkolnictwa średniego, sygnalizują ponadto, że walka o pełne unarodowienie tego szkolnictwa trwała, w różnym natężeniu, przez cały okres autonomii, a nie tylko w ostatnim jej okresie, ukazanym w rozprawie J. Hulewicza⁵⁴.

Mimo tych publikacji dotkliwie daje się odczuć brak współczesnej syntezy galicyjskiego szkolnictwa tego stopnia (także realnego), podejmującej m.in. konfrontację oficjalnych danych i opinii, przekazanych w sprawozdaniach RSK i licznych stosunkowo opracowaniach autorów związanych z tą instytucją z wszelkimi dostępnymi źródłami, przede wszystkim z systematycznie wyzyskanymi aktami Rady i innymi archiwaliami lwowskimi. Jakże charakterystyczny jest fakt, że w szerszym odbiorze społecznym ciągle jeszcze pokutuje stereotyp galicyjskiej szkoły średniej, zarysowany ciętymi piórami S. Zaleskiego, S. Sempolowskiej i A. Górskiego.

Średnie szkoły i kursy handlowe oraz szkoły kupieckie przedstawiła na podstawie dotychczasowej literatury M. Iwicka⁵⁵, a szkolnictwo teatralne — Z. Wilski⁵⁶. Obie te prace poświęcają Galicji niewiele miejsca.

Publikacje dotyczące średniego szkolnictwa rolniczego i technicznego odnoszą się do poszczególnych szkół, przytaczam je więc poniżej. Na tym miejscu natomiast wspomnieć jeszcze trzeba o bibliotekach szkolnych oraz o instytucji prezentującej ogólny obraz szkolnictwa, której wielo-

⁵² H. Smyczyński, *Koncepcja szkoły średniej ogólnokształcącej w czasopiśmiennictwie galicyjskim 1867—1914*, RND Rz, nr 10, Nauki Pedagogiczne, nr 2, 1970, s. 100—112.

⁵³ S. Możdżeń, *Projekty reformy szkoły średniej w Galicji w l. 1860—1873*, AUW, nr 199, Prace Pedagogiczne, 1973, s. 165—200; idem, *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w l. 1849—1884*, ibidem, nr 230, Prace Pedagogiczne, V, 1974.

⁵⁴ J. Hulewicz, *Udział Galicji w walce o szkołę polską, 1899—1914*, Warszawa 1934. Wspólne problemy szkolnictwa średniego, dyskutowane w całym kraju w połowie stulecia, interpretuje monografia Z. Maresz, *Problemy wykształcenia średniego w polskich czasopiśmieach literackich z lat 1850—1867*, AUW, nr 509, Prace Pedagogiczne, XX, 1981. O współpracy Uniwersytetu Jagiellońskiego ze szkolnictwem średnim: R. Dutkova, *Uniwersytet Jagielloński a szkolnictwo średnie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 27, 1981, s. 5—22.

⁵⁵ M. Iwicka, *Średnie szkolnictwo ekonomiczne w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 1967.

⁵⁶ Z. Wilski, *Polskie szkolnictwo teatralne 1811—1944*, Warszawa 1973.

rakie funkcje scharakteryzowała A. Głowacka — Muzeum Szkolnym we Lwowie⁵⁷.

Nieoficjalny nurt szkolnictwa średniego znalazł odbicie w publikacjach o konspiracyjnych akcjach młodzieży, politycznych i samokształceniowych; publikacje te koncentrują się głównie na dwu okresach: przedautonomicznym i końcowych lat autonomii. Jak liczne były związki wśród galicyjskiej młodzieży gimnazjalnej po powstaniu listopadowym, pokazał A. Kamiński; A. Knot wspominał o nich w mniejszym stopniu, koncentrując się na lwowskim środowisku akademickim⁵⁸. Organizacje młodzieżowe w dobie autonomicznej naszkicował J. Myśliński, zarys akcji samokształceniowej na przełomie XIX i XX w. dał II. Smyczyński; środowisko młodzieży przemyskiej częściowo ukazał Z. Felczyński, sanockiej — F. Bielak⁵⁹. Historycznego zarysu i tomu wspomnień, w małym jednak stopniu uwzględniającego środowiska młodzieży szkolnej, doczekał się ruch zarzewiacki⁶⁰. Mimo tych opracowań nadal aktualna w pełni jest uwaga F. Bielaka, że „wpływ wychowawczy konspiracji galicyjskich w życiu młodzieży szkół średnich zasługuje na dokładniejsze studium”⁶¹.

W historiografii szkolnej stosunkowo liczne publikacje koncentrują się na dwu czynnikach odgrywających zasadniczą rolę w realizacji celów szkoły: nauczycielach i podręcznikach. Problemy nauczycieli ujmowane bywają w dwojakiej perspektywie: jako jednej z grup zawodowych w obrębie inteligencji — warstwy społecznej, której szczególne znaczenie w XIX w. koncentruje obecnie uwagę historyków struktur społecznych oraz — w większym zbliżeniu — jako jednego z podstawowych czynników działania systemu szkolnego; to drugie nastawienie charakteryzuje kierunek badań historyków oświaty.

Historyk struktur społecznych I. Homola przeprowadziła badania nad inteligencją krakowską okresu autonomii⁶², w jej tonie — nad nauczycielami. W statystycznych, globalnych ujęciach, wykorzystując źródła ma-

⁵⁷ H. Falkowska, *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*, Warszawa 1966; A. Głowacka, *Z dziejów „Polskiego Muzeum Szkolnego”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu”, nr 61, Biblioteka, 6, s. 3—32.

⁵⁸ A. Kamiński, *Polskie związki młodzieży 1831—1848*, Warszawa 1968; A. Knot, *Dążenia oświatowe młodzieży galicyjskiej w latach 1815—1830*, Wrocław 1959.

⁵⁹ J. Myśliński, *Organizacje młodzieży polskiej w Galicji w dobie autonomicznej*, „Pokolenia”, 38, 1972, nr 2, s. 7—36; H. Smyczyński, *Rozwój samokształcenia wśród uczniów gimnazjów galicyjskich na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Z tradycji kulturalnych Rzeszowa i Rzeszowszczyzny*, Rzeszów 1965, s. 287—295; Z. Felczyński, *Pisma młodzieżowe i szkolne w Przemysku*, „Rocznik Przemyski”, t. XXI, 1979 (wyd. 1982), s. 185—199; F. Bielak, „Promieniowcy” i „Tekowcy” w Sanoku (1905, 1907), PHO, 1970, nr 4, s. 571—579.

⁶⁰ *Zarzewie 1909—1920. Wspomnienia i materiały*, wybór dokumentów i przypisy A. Garlicka, Słowo wstępne A. i A. Garlickiej, Warszawa 1973.

⁶¹ Bielak, „Promieniowcy”..., s. 579.

⁶² I. Homola, *Nauczycielstwo krakowskie w okresie autonomii (1867—1914)*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX w.*, Warszawa 1981, s. 83—130, oraz eadem [w:] *Kwiat społeczeństwa (Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860—1914)*, Kraków 1984, s. 109—146.

sowe, przedstawiła liczebność, wykształcenie, cechy demograficzne, sytuację materialną i pozycję społeczną nauczycieli szkół wyższych (którymi nie zajmujemy się w tym przeglądzie), średnich, ludowych i nauczycieli prywatnych, zarysowując wyraźnie nie tylko odrębny profil tej grupy zawodowej w porównaniu z innymi, ale także głębokie zróżnicowanie w obrębie samej grupy, osłabiające więzi zawodowe i środowiskowe. Wolno przyjąć, że te konstatacje odnoszą się w dużej mierze do całej grupy nauczycieli galicyjskich. Problem wymaga jednak studiów w tej szerszej skali.

Historyków oświaty — pedeutologów — interesują przede wszystkim: kształcenie nauczycieli oraz nauczycielski ruch zawodowy. O ile przy tym we wspomnieniach pamiętnikarskich (o których niżej) rysują się wyraziście sylwetki nauczycieli szkół średnich, o tyle historiografia oświatowa koncentrowała się w omawianym okresie głównie na nauczycielstwie ludowym.

Polityczne aspekty kształcenia nauczycieli ludowych w Galicji zaakcentował H. Jabłoński już w 1952 r.⁴³, jednakże instytucjonalnymi formami kształcenia i ich ewolucją zajął się szczególnie Cz. Majorek. Ukazał je najpierw w dobie przedautonomicznej, kiedy wpływ reformy Felbigera, wpływ Kościoła na rozwój kursów pedagogicznych oraz powiązanie tych kursów ze szkolnictwem ludowym zadecydowały o niejednolitości w kształceniu nauczycieli ludowych⁴⁴. Główną domeną badań tego autora jest jednak era autonomii — okres dyskusji nad reformą kształcenia nauczycieli w początkowych jej latach⁴⁵ oraz, przede wszystkim, dokonująca się na przestrzeni ponad 40 lat ewolucja struktury organizacyjnej i systemu nauczania i wychowania w seminariach nauczycielskich⁴⁶. Zagadnienia te ujął Cz. Majorek szeroko i gruntownie, wyzyskując obszerną bazę źródłową, w najściślejszym powiązaniu ze stosun-

⁴³ H. Jabłoński, *Z dziejów szkolnictwa pedagogicznego w Polsce*, „Nowa Szkoła”, 3, 1952, nr 6, s. 647—658.

⁴⁴ Cz. Majorek, *Galicyjskie szkolnictwo pedagogiczne w l. 1775—1871*, PHO, X 1967, nr 3, s. 364—390.

⁴⁵ Cz. Majorek, *Koncepcje organizacji szkolnictwa pedagogicznego w l. 1865—1870*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XI, 1968, s. 125—173; idem, *Towarzystwo Pedagogiczne i „Szkoła” wobec projektów reform kształcenia nauczycieli ludowych w Galicji z lat 1868—1869*, RND Kr, z. 43, Prace Historyczne, VI, 1972, s. 289—300; idem, *Proces kształtowania się profilu organizacyjnego seminariów nauczycielskich w Galicji (1868—1874)*, „Studia Historyczne”, XIX, 1976, z. 3, s. 355—367. Por. F. Szafranski, *Kształcenie nauczycieli w Polsce. Rys historyczny*, Wrocław 1978.

⁴⁶ Cz. Majorek, *System kształcenia nauczycieli szkół ludowych w Galicji doby autonomicznej (1871—1914)*, Wrocław 1971; idem, *Reforma szkolnictwa pedagogicznego w programach zawodowego ruchu nauczycielskiego w Galicji w latach 1906—1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XIV, 1971, s. 17—40; idem, *Geneza polskiego szkolnictwa pedagogicznego w zaborze austriackim*, „Ruch Pedagogiczny”, 14, 1972, s. 751—762; idem, *Zakres wykształcenia nauczycieli elementarnych w Galicji (1871—1918)*, RND Kr, z. 59, Prace Historyczne, VIII, 1977, s. 195—209. Opinie nauczycieli o programach nauczania: J. Semków, *Plany nauczania galicyjskich męskich seminariów nauczycielskich doby autonomicznej w świetle głosów krytycznych oraz wiadomości zamieszczanych na łamach galicyjskiej prasy pedagogicznej*, AUW, nr 50, Prace Pedagogiczne i Psychologia, IX, 1967, s. 193—223.

kami społeczno-politycznymi, z ustrojem szkolnictwa ludowego, z panującymi poglądami w teorii i praktyce pedagogicznej, z rozwojem ruchu nauczycielskiego. W ten całościowo zarysowany obraz zaczynają wpisywać się studia bardziej szczegółowe, poświęcone dziejom poszczególnych zakładów kształcenia. Studium takim jest książka A. Meissnera, *Kształcenie nauczycieli w środkowej Galicji 1871—1918*, tj. w seminariach w Rzeszowie, Krośnic i Rudniku, w której — wśród wielu innych zagadnień — pokazał również oddolne, lokalne inicjatywy w zakładaniu tych szkół, a obok nurtu wychowania oficjalnego — także ukryty nurt wychowania patriotycznego, ujawniający się na przełomie XIX i XX w.⁶⁷ Sytuację prawną nauczyciela omówiła w świetle najważniejszych ustaw W. Smakulska⁶⁸, a jego ideał wydedukował z akt normatywnych Cz. Majorek⁶⁹.

Jak większość problemów dotyczących szkolnictwa średniego — również i zagadnienie kształcenia nauczycieli gimnazjalnych pozostaje prawie nie opracowane, mimo że akta krakowskiej Komisji Egzaminacyjnej znajdują się w Archiwum UJ. Wyjątek stanowią nauczyciele wychowania fizycznego. Różne formy ich kształcenia — w prywatnych zakładach we Lwowie, przez Uniwersytet Jagielloński, na kursach „Sokola”, przedstawił w krótkich ujęciach K. Hądzelek, a obszernie źródłowe studium opublikował A. Orchowski⁷⁰. Grupą nauczycieli historii zajęła się W. Zwolska, omawiając ogólnie ich przygotowanie dydaktyczne, warunki kariery służbowej i charakteryzując niektórych z nich⁷¹.

Niewątpliwym dorobkiem ostatniego czterdziestolecia są osiągnięcia w badaniach nad historią ruchu nauczycielskiego w Galicji. Po II wojnie zagadnienie zasygnalizował E. Müller już w 1947 r.⁷², a wyczerpujące, oparte na szerokiej bazie źródłowej badania przeprowadziła E. Pod-

⁶⁷ A. Meissner, *Kształcenie nauczycieli w środkowej Galicji 1871—1918*, Rzeszów 1974; autor wyzyskuje archiwalia lwowskie. Opracowania działalności seminariów w poszczególnych miejscowościach zob. poniżej.

⁶⁸ W. Smakulska, *Sytuacja prawną nauczyciela szkoły ludowej pospolitej w Galicji w latach 1873—1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XXI, 1971, s. 55—81.

⁶⁹ Cz. Majorek, *Urzędowa koncepcja ideału nauczyciela szkoły ludowej w Galicji doby autonomicznej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, X, 1970, s. 207—222. Por. J. Michalik-Surówka, *Ideał nauczyciela szkoły średniej w polskiej pedagogii lat 1900—1914*, „Przegląd Oświatowo-Wychowawczy”, V, 1978, nr 1/2, s. 43—51.

⁷⁰ K. Hądzelek, *Początki kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego w Polsce*, „Kultura Fizyczna”, XII, 1959, nr 6, s. 335—341; idem, *Pierwsze w Polsce uniwersyteckie studium wychowania fizycznego*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, V, 1961, s. 83—97; idem, *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Galicji w okresie do 1914 r. na tle rozwoju pierwszych instytucji kształcenia tychże w Europie*, ibidem, VI, 1962, s. 163—193; A. Orchowski, *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Krakowie w II poł. XIX i na początku XX w.*, „Rocznik Naukowy WSWF w Krakowie”, II, 1962, s. 7—76; idem, *Geneza i rozwój form uniwersyteckiego kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego w Polsce*, ibidem, XVIII, 1981, s. 271—286 (wykład inauguracyjny).

⁷¹ W. Zwolska, *Nauczyciele historii w gimnazjach galicyjskich w dobie autonomicznej (1867—1914)*, „Rocznik Łódzki”, XV, 1971, s. 183—199.

⁷² E. Müller, *Krajowy Związek Nauczycieli Ludowych w Galicji*, PHO, I, 1947, z. 2, s. 17—33.

górska. Zajęła się zrazu najbardziej radykalnym odłamem nauczycielstwa, którego wyrazicielem była grupa skupiona od 1891 r. wokół „Szkołnictwa Ludowego”, a od 1896 r. zorganizowana w Towarzystwie Nauczycieli Ludowych⁷¹. E. Podgórska zaakcentowała wybitnie opozycyjny stosunek tej organizacji do władz szkolnych i Towarzystwa Pedagogicznego. Za datę przełomową w kształtowaniu się ruchu nauczycielskiego uważa jednak rok 1905 — powstanie Krajowego Związku Nauczycieli Ludowych w Galicji: tej organizacji, jej formowaniu się sięgającym genezą do różnych stowarzyszeń nauczycielskich lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia, jej programowi, działalności na szczeblu centralnym i niższym — ognisk lokalnych, jej stosunkowi do innych organizacji oświatowych poświęciła odrębną monografię⁷².

Udział Galicji w procesach zjednoczeniowych ruchu nauczycielskiego w czasie I wojny światowej słabo jedynie zaznaczył Z. Marciniak, kładąc główny nacisk na organizację w Kongresówce⁷³. Na znaczenie związków nauczycielskich, m.in. z terenu Galicji, w rozwoju badań pedagogicznych zwrócił uwagę w szerokiej perspektywie ogólnopolskiej syntetyczny artykuł J. Miąso, a stosunek tych organizacji do reformy szkolnictwa pedagogicznego przedstawił Cz. Majorcik⁷⁴. Niestety, monografii nie doczekała się dotąd najstarsza w Galicji organizacja nauczycieli — Towarzystwo Pedagogiczne, i jego organ „Szkoła”. Towarzystwo to bywa często wspomniane w literaturze, prawie zawsze z krytycznymi uwagami za jego ugodowy wobec konserwatystów, lojalistyczny charakter. Inaczej jednak sytuuje stanowisko Towarzystwa kompetentny znawca prądów ideowych Galicji, H. Kozłowska-Sabatowska, która wypowiadając się jedynie marginalnie w tej sprawie stwierdza opory wyższego duchowieństwa i konserwatystów wobec organizacji, którą „uważano za domenę wpływów liberalno-demokratycznych”⁷⁵. Działalność Towarzystwa Pedagogicznego powinna stanowić pole bardziej bez-

⁷¹ E. Podgórska, *Początki zawodowego ruchu nauczycielstwa polskiego w Galicji i czasopismo „Szkołnictwo”*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, VI, 1955, s. 265—291; eadem, *Z początków zawodowego ruchu nauczycielstwa polskiego w Galicji*, [w:] S. Truchim, E. Podgórska, *Z początków ruchu nauczycielskiego*, Warszawa 1958, s. 119—218. Por. E. Smajdor, „Szkołnictwo Ludowe” w Nowym Sączu (l. 1891—1913) i jego rola w kształtowaniu ruchu związkowego nauczycieli, „Rocznik Sądecki”, IX, 1968, s. 165—199.

⁷² E. Podgórska, *Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji 1905—1918*, Warszawa 1973. Obecny stan badań w tym zakresie w skali ogólnopolskiej i postulaty zob: E. Podgórska, *Początki zawodowego ruchu nauczycielskiego jako problem badawczy*, PHO, XXVIII, 1985, nr 2, s. 215—227. Por. F. Filipowicz, *Rodowód nauczycielskiego ruchu zawodowego*, „Nauczyciel i Wychowanie”, 1980, nr 5, s. 3—14.

⁷³ Z. Marciniak, *Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w l. 1915—1919*, Warszawa 1969; por. także: Z. Rata, *Prace nad koncepcją szkoły powszechnej na ziemiach polskich w okresie I wojny światowej*, „Studia Historyczne”, XXIV, 1981, z. 2, s. 249—258.

⁷⁴ J. Miąso, *Związki nauczycielskie i naukowy ruch pedagogiczny*, PHO, XXVIII, 1985, nr 2, s. 203—212; Cz. Majorcik, *Reforma szkolnictwa pedagogicznego...*, s. 17—40.

⁷⁵ Kozłowska-Sabatowska, *op. cit.*, s. 153.

stronnej analizy⁷⁸, która ujawniłaby duży wysiłek zarówno w zakresie dokształcania nauczycieli, w walce o ich prawa, jak i osiągnięcia na polu wydawniczym (wiele publikacji o charakterze pedagogicznym i dydaktycznym, czasopismo „Praktyka Pedagogiczna”). Trzeba również stwierdzić, że „Szkoła” jest czasopismem ciągle jeszcze wyzyskiwanym tylko doraźnie, choć systematyczne studia nad jej treścią mogą przynieść obfite informacje o oświacie galicyjskiej i rzucić wiele światła na stosunek Towarzystwa do władz szkolnych, bynajmniej nie jednoznacznie pozytywny, na zróżnicowanie środowisk nauczycielskich, ich aktywność organizacyjną i pedagogiczną. Podobnie jak ta organizacja — nie ma również opracowań wielu pomniejszych, lokalnych towarzystw nauczycielskich, na co zwrócił uwagę Z. Marciniak⁷⁹.

Spośród licznych czasopism pedagogicznych Galicji syntetycznych wypowiedzi, oprócz wymienionego powyżej „Szkoła Ludowa”, doczekał się „Ruch Pedagogiczny”, zainicjowany przez H. Rowida, o którym jubileuszowy artykuł opublikował Cz. Wojtyński, a S. Moździen ukazał go w perspektywie innych czasopism⁸⁰, „Czasopismo Pedagogiczne” z 1896 r. oraz radykalna „Wolna Szkoła”, prowadząca bezkompromisową walkę z wychowaniem religijnym⁸¹.

Zainteresowanie Towarzystwem Nauczycieli Szkół Wyższych i jego organem, „Muzcum”, przejawiało się dopiero ostatnio w artykułach J. Chodakowskiej i B. Łuczyńskiej⁸². Pierwsza z tych autorek ujęła walkę o szkołę polską w jej najszerszym znaczeniu, zgodnie z wypowiedzią K. Twardowskiego, jako walkę o wszechstronną reformę systemu szkół średnich w Galicji w jego wielu elementach; druga przedstawiła te problemy przez pryzmat aktywnej działalności Koła krakowskiego. Bez wykorzystania archiwaliów lwowskich trudno jednak podjąć rewiz-

⁷⁸ Por. J. Semków, *Rola galicyjskiego Towarzystwa Pedagogicznego w dziele poprawy sytuacji materialnej nauczyciela ludowego (w latach 1868—1891)*, AUW, nr 69, Prace Pedagogiczne i Psychologia, X, 1967, s. 117—144; L. Harabas, *U źródeł zawodowego ruchu nauczycielskiego w Galicji*, PHO, XII, 1969, nr 4, s. 497—516. Na brak wyczerpującego opracowania dziejów Towarzystwa Pedagogicznego zwrócił uwagę J. Hulewicz, *Stan i potrzeby badań nad dziejami zawodowego ruchu nauczycielskiego w Polsce*, PHO, VIII, 1965, nr 3, s. 306—307.

⁷⁹ Z. Marciniak, *Stan i potrzeby badań nad dziejami ruchu nauczycielstwa polskiego*, PHO, XII, 1971, nr 3, s. 317. Wyważone oceny działalności organizacji nauczycielskich zawiera syntetyczne ujęcie F. Filipowicza, [w:] ZNP, *Zarys dziejów 1905—1985*, Warszawa 1986, s. 35—53, 58—61, 86—92.

⁸⁰ W. Wojtyński, *60-tecie „Ruchu Pedagogicznego”*, „Ruch Pedagogiczny”, 1972, nr 4, s. 391—400; S. Moździen, „Ruch Pedagogiczny” na tle polskiego czasopiśmiennictwa pedagogicznego, „Ruch Pedagogiczny”, 1980, z. 1, s. 15—28.

⁸¹ B. Pleśniarski, *Walka „Wolnej Szkoły” o łacyzację wychowania*, PHO, IV, 1961, nr 4, s. 459—468; J. Wojtał, *Lwowskie „Czasopismo Pedagogiczne” z r. 1896*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XXVII, 1984, s. 91—147. Jak wiele galicyjskich czasopism pozostaje nie tylko nie opracowanych, ale wręcz nie wymienianych w żadnych publikacjach, widać w bibliografii: S. Moździen, J. Musiał, *Bibliografia polskich czasopism pedagogicznych (do 1979 r.)*, Kielce 1981.

⁸² J. Chodakowska, *Udział TNSW w walce o polską szkołę średnią w Galicji w latach 1884—1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XXVI, 1984, s. 141—172; B. Łuczyńska, *Krakowskie Koto TNSW wobec problemów nauczycielskich 1884—1918*, PHO, XXVIII, 1985, s. 141—172.

zje starszych opracowań: A. Karbowiaka, J. Majchrowicza, K. Sochaniewicza.

Wielokierunkowe badania prowadzono nad książką szkolną. Najwcześniej zajął się tym zagadnieniem S. Możdżeń, dokonując na podstawie czasopism pedagogicznych omówienia i rejestracji podręczników dla szkół średnich od 1860 r. do czasu utworzenia Komisji Podręczników Szkolnych⁸³. Dobrze udokumentowaną i reprezentującą solidny warsztat badawczy pracą jest książka J. Wojtala, *Wydawnictwo książek szkolnych w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich 1878—1918*, Wrocław 1976⁸⁴. Zwraca uwagę w tej publikacji baza źródłowa — wykorzystanie materiałów nie tylko krajowych, ale i lwowskich w wyniku kwerendy przeprowadzonej w Państwowej Bibliotece Naukowej USSR i Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym USSR. Dzięki tym materiałom uzyskaliśmy wyczerpująco przedstawiony obraz funkcjonowania wydawnictwa — produkcji, sprzedaży i rozdawnictwa podręczników w Galicji i poza nią, ujęty na tle szerszej galicyjskiej działalności wydawniczo-księgarskiej, oraz bibliografię podręczników ossolińskich.

W pracach innych autorów książka szkolna — obok programów nauczania, sprawozdań szkolnych i innych rodzajów dokumentacji życia szkolnego — jest podstawowym źródłem w ocenie treści i metod nauczania, ważnym instrumentem popularyzacji wiedzy, jest jednym z zasadniczych czynników oddziałujących na tworzenie stereotypów myślenia (ale i odbiciem obowiązujących wzorców i systemów wartościowania), na kształtowanie mentalności społecznej. Te wielorakie aspekty książki szkolnej zostały ukazane zwłaszcza w badaniach nad nauczaniem literatury i nad nauczaniem historii. O ile przy tym ostatnim z tych zagadnień zajmują się przede wszystkim historycy oświaty, o tyle pierwsze z nich stało się prawie wyłącznie domeną historyków literatury.

Ogólny zarys nauczania literatury, uwzględniający program, analizę podręczników, zagadnienia metodyczne oraz oddziaływanie procesu samokształcenia uczniów dał L. Słowiński⁸⁵. W. Dynak omówił wydaw-

⁸³ S. Możdżeń, *Podręczniki w galicyjskich szkołach średnich (1860—1885)*, A UW, nr 248, *Prace Pedagogiczne*, VII, 1975, s. 33—60.

⁸⁴ Wstępne artykuły, sygnalizujące podjęcie tego zagadnienia: J. Wojtal, *Ossolińskie podręczniki i książki szkolne z l. 1878—1918. Materiały bibliograficzne*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, VII, 1972, s. 119—134; idem, *Ossolińskie Wydawnictwo Książek Szkolnych w działalności Antoniego Maleckiego*, ibidem, IX, 1974, s. 107—116, ukazały nieznaną stronę prac tego uczonego. Por. J. Trzyna d ł o w s k i, *Zakład Narodowy im. Ossolińskich i jego znaczenie w dziejach oświaty w Polsce*, PEO, XI, 1968, nr 1, s. 80—87. Por. także: M. Rausz, *Francuska książka szkolna, fachowa i naukowa w repertuarze wydawniczym Galicji 1864—1900*, „Roczniki Biblioteczne” XXV, 1981, w. 1/2, s. 41—54.

⁸⁵ L. Słowiński, *Nauka literatury polskiej w szkole średniej w latach 1795—1914*, Warszawa 1976; Galicji dotyczy tekst na s. 208—252. Książka zawiera m.in. zestawienia chronologiczne ważniejszych podręczników literatury z uwzględnieniem ich zasięgu terytorialnego i okresu używalności. Por. również J. Marchewa, *Polonistyczne implikacje doboru i układu treści w podręcznikach literatury dla uczniów szkół średnich Galicji i Królestwa w l. 1867—1918*, „Dydaktyka Literatury”, t. 6, 1983, s. 65—112. Szczegółową kwestię dotyczącą jednego przedmiotu zrefe-

nietwa galicyjskie dotyczące nauczania historii literatury polskiej⁸⁶. Zagadnieniami źródłoznawczymi i programem badań szkolnej kultury literackiej zajęli się W. Dynak i A. W. Labuda⁸⁷, wychodząc z założenia, że „szkoła nie tylko przygotowuje do uczestnictwa w życiu literackim, ale stanowi również jego integralny, instytucjonalnie wyodrębniony składnik”. Szkolna kultura literacka i szkoła w kulturze literackiej — to szczególnie, nie dostrzegane dotąd aspekty jej działalności. Wrocławskie środowisko polonistyczne poświęciło im interesujący tom⁸⁸, prowadzący czytelnika w sferę kształtowania mentalności. Podręcznik w szkole galicyjskiej jako instrument przekazujący autorytatywnie i utrwalający w świadomości ucznia system wartości literackich i pozaliterackich i ustalający hierarchię tych wartości jest przedmiotem rozprawy J. Kolbuszewskiego⁸⁹; jest to odmienne, przede wszystkim pod względem metodologii, ujęcie zagadnienia, którym wcześniej zajął się L. Forczek⁹⁰; W. Dynak, ustalając „Kanon symboliki narodowej i społecznej w galicyjskiej edukacji polonistycznej”⁹¹, polemizuje m.in. z opinią o antypolskim charakterze szkoły galicyjskiej. Zwraca uwagę szerokie uwzględnianie literatury romantycznej w podręcznikach i wypisach szkolnych, którym rozprawę poświęcił w tym tomie M. Inglot, analizując podręczniki dla szkół ludowych i niższych klas gimnazjalnych pod kątem reprezentowanych w nich gatunków i rodzajów literackich⁹². Odrębny artykuł

rowała A. Puzyrewicz-Kaczmarek, *Wpływ walki o szkołę polską w 1905 r. na nauczanie literatury polskiej w galicyjskich szkołach średnich*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, XXV, 1980, s. 177—187.

⁸⁶ W aneksie do W. Dynak, *Lektura w szkole. Z zagadnień komunikacji literackiej*, A UW, nr 385, Prace Literackie, Studia Monograficzne, I, 1978, s. 78 i nn.; wykazy szkolnych serii tekstów literackich w latach 1884—1939 oraz serie szkolnych pomocy literackich w latach 1897—1939 (w tym galicyjskie). Uzupełnieniem dokumentacyjnym tej książki jest tegoż autora: *Literatura piękna w obiegu szkolnym. Dokumentacja bibliograficzna za lata 1884—1939*, Wrocław 1970. Serie wydawnicze F. Westa w Brodach, przeznaczone dla uczniów i nauczycieli, zanalizowali wyczerpująco A. Grzybowska, D. Kuś, *Archiwista Polskich i Obcych Pisarzy — seria wydawnicza oficyny Feliksa Westa w Brodach (1902—1914)*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, IX, 1974, s. 159—186.

⁸⁷ W. Dynak, A. W. Labuda, *Szkolna kultura literacka w okresie zaborów. Rozważania źródłoznawcze*, Olsztyn 1977. Autorzy ci również ujęli problemowo relacje między oficjalnymi przepisami szkolnymi a edukacją polonistyczną, m.in. w Galicji; *Status prawny polonistycznej edukacji literackiej w szkolnictwie Polski podzaborowej*, A UW, nr 507, Prace Literackie, XXI, 1981, s. 209—242.

⁸⁸ *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, A UW, nr 633, 1983.

⁸⁹ J. Kolbuszewski, *Zagadnienie „wartości” w galicyjskich podręcznikach literatury polskiej*, s. 7—33.

⁹⁰ L. Forczek, *Kształtowanie założeń wychowawczych w nauczaniu języka polskiego w galicyjskich szkołach średnich okresu autonomii*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie”, nr 42, Filologia Polska, XII, 1979, s. 321—350. Od strony metodycznej zanalizował „Wskazówki” F. Próchnickiego m.in. Z. Jagoda, *Z historii polskich podręczników metodyki analizy dzieła literackiego w szkole*, RND Kr., z. 44, Prace z Dydaktyki Literatury i J. Polskiego, II, 1972, s. 123—138.

⁹¹ *Literatura i wychowanie...*, s. 35—48.

⁹² M. Inglot, *Gatunki i rodzaje literackie w galicyjskich podręcznikach do nauczania języka polskiego w szkołach elementarnych i niższych klasach gimnazjalnych. Galicja doby autonomicznej*, s. 51—74. Por. tegoż autora, *Szkoła w kulturze literackiej XIX i XX w. Projekt programu badań*, [w:] *Kształtowanie świadomości literackiej uczniów*, pod red. M. Ingłota, A UW, nr 445, 1979, s. 21—46.

poświęcił ten autor podręcznikom pierwszych lat nauczania; w czytance szkolnej dostrzegł odrębny gatunek literatury użytkowej z jej specyficznymi funkcjami⁹³. Rolą biografii w dydaktyce języka polskiego zajął się J. Klusek⁹⁴.

Historycy literatury wzięli również na warsztat sprawozdania szkolne, zwłaszcza publikowane w nich rozprawy nauczycieli oraz tematy wypracowań uczniów. Na genezę sprawozdań, zawartą w nich problematykę badawczą, szczególnie dotyczącą literatury, na dotychczasowe ujęcia bibliograficzne, odnoszące się do tych szkolnych publikacji, zwrócił uwagę S. Frycie, podkreślając zwłaszcza zainteresowania nauczycieli literaturą romantyczną⁹⁵. Szerszy program badań rozpraw polonistycznych wysunął J. Kolbuszewski, który m.in. podkreślił duże znaczenie „Sprawozdań” w intensyfikacji życia intelektualnego małych ośrodków prowincjonalnych⁹⁶.

Rehabilitacji doczekały się nie tylko czytanki dla najniższych klas ludowych, ale nawet bryki jako — zdaniem W. Dynaka — „nieodłączny komponent szkolnej rzeczywistości literackiej, pozbawiony... oficjalnego imprimatur”⁹⁷. Autor ten ukazał ruch wydawniczy związany z tymi wydawnictwami i zanalizował znaczenie tych „pomocy szkolnych”, przekonany, że „bryk wchodzi [...] integralnie w strukturę faktu literackiego”. Zostały dostrzeżone również podręczniki nie przeznaczone do obiegu szkolnego — sekretarze i listowniki⁹⁸ (redagowane m.in. przez nauczycieli szkół wyższych i średnich), adresowane do poszerzających się w miarę demokratyzacji społeczeństwa kręgów młodzieży.

Miernikiem patriotyzmu w szkołach galicyjskich był, jak to podkreślano w wymienionych powyżej publikacjach, duży stosunkowo zakres polskiej literatury romantycznej, przekazywany w podręcznikach i wypisach szkolnych. Szczególnego znaczenia nabierała recepcja twórczości Mickiewicza, widoczna w akcji samokształceniowej młodzieży i w śred-

⁹³ O czytance w galicyjskich podręcznikach dla niższych klas szkół elementarnych, *Literatura i wychowanie...*, s. 74—92.

⁹⁴ J. Klusek, *Biografia pisarza w szkole galicyjskiej (rekonstrukcja badawcza)*, s. 95—99. Por. M. Łojek, *Biografie pisarzy w szkolnym nauczaniu literatury w l. 1800—1863*, „Dydaktyka Literatury” t. 6, 1983, s. 5—36.

⁹⁵ S. Frycie, *Sprawozdania szkolne polskich gimnazjów w Galicji*, [w:] *Z tradycji kulturalnych Rzeszowa i Rzeszowszczyzny*, Rzeszów 1966, s. 271—285; idem, *Bibliografia rozpraw o romantykach i literaturze romantycznej opublikowanych w sprawozdaniach polskich gimnazjów w Galicji w l. 1863—1918*, Prace Humanistyczne Rzeszowskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wyd. Nauk Humanist., R. I, ser. I, 1970, s. 183—217. Wg ustaleń tego autora 190 rozpraw poświęconych było romantyzmowi polskiemu. Por. H. Broniatowski, *Rozprawy nauczycieli zamieszczone w sprawozdaniach rocznych gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie*, [w:] *Księga pamiątkowa III Gimnazjum...*, Kraków 1954, s. 199—200.

⁹⁶ *Literatura i wychowanie...*, s. 101—118.

⁹⁷ W. Dynak, *Świadek i reguły odbioru w szkolnej lekturze literackiej (na materiale tzw. „bryków” z l. 1897—1939)*, referat na sesji: Społeczne uwarunkowania instytucjonalne życia naukowego, maszyn. powiel., Olsztyn 1977. Dokumentację bibliograficzną wydawnictw „brykowych” dał także autor w: *Literatura piękna...*

⁹⁸ E. Błażewicz, *Podręczniki pisania listów w Polsce XIX w. jako źródło historyczne*, „Studia Źródłoznawcze”, XXVI, 1951, s. 175—182.

niej szkole galicyjskiej od 1849 r., nasilająca się w dobie autonomicznej, a uzyskująca szczególnie uprzywilejowane miejsce w latach 1906—1914¹⁰⁰. Podobnie rzecz miała się z *Trylogią* H. Sienkiewicza, którą zakupywano najpierw do bibliotek szkolnych, wprowadzano do lektur obowiązkowych, a od 1893 r. do tematów wypracowań¹⁰¹. Słabym echem odbijała się w Galicji twórczość S. Żeromskiego¹⁰². Zakres szkolnej recepcji literatury staropolskiej omówił M. Fidelus, poezji T. Lenartowicza — Z. Uryga, utworów M. Konopnickiej — M. Adamowski¹⁰³.

Wyniki badań nad nauczaniem języka i literatury polskiej korygują dotychczasowy obraz szkoły galicyjskiej, wiążąc ją integralnie i wielorako z kulturą społeczeństwa polskiego. Autorzy nie ukrywają lojalistycznego nurtu wychowania, wpajającego miłość do dwu ojczyzn, Austrii i Galicji (M. Inglot, W. Dynak), pokazują jednak równocześnie, że akcenty wychowania narodowego były bardziej wyraźne niż przyjmowano to dotychczas. Także więc z perspektywy nauczania literatury polskiej można przyjąć, że walka o narodowy charakter szkoły toczyła się z mniejszym lub większym natężeniem przez cały okres autonomii, a jej apogeum przypadło na początek XX w.

Przejdźmy do nauczania historii. Po pierwszym chronologicznie artykule K. Augustynka o poglądach L. Finkla na nauczanie historii w szkołach¹⁰⁴ szerzej ten problem poruszyła W. Zwolska, przedstawiając kolejno: walkę toczącą się w Galicji od 1887 r. o wprowadzenie historii Polski jako przedmiotu obowiązkowego, dyskusje nad celami nauczania historii w szkołach (na czoło wysuwały się walory wychowawcze tego przedmiotu), metodykę nauczania, programy i podręczniki, uwzględniu-

¹⁰⁰ A. Gasiński, K. Straś, K. Zuśko, *Dzieje recepcji Mickiewicza pod zabraniami*, [w:] *Dziesięciolecie WSP w Krakowie. Zbiór rozpraw i artykułów*, Kraków 1957, s. 189—195; M. Miłera-Dobrowolska, *Mickiewicz na tle nauczania języka polskiego w okresie niewoli w latach 1820—1867*, Katowice 1958; S. Frycie, *Czytelnicza recepcja twórczości romantyków w galicyjskiej szkole średniej w latach 1863—1918*, I. Mickiewicz, „Profile”, 1970, nr 12, s. 40—44; A. Zalikowa, *Recepcja utworów Adama Mickiewicza w gimnazjach galicyjskich do r. 1890*, „Roczniki Biblioteczne”, XIV, 1970, z. 3/4, s. 771—826; o kulecie Mickiewicza w Galicji, także w pracach oświatowych, pisze S. Kawyn, *Studia i szkice*, Kraków 1976, s. 182—4, 257 i nn.; por. E. Bielecki, *Kult Mickiewicza w Rzeszowie*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, I, 1958, z. 2, s. 67—76.

¹⁰¹ L. Forczek, *Patriotyczna lekcja historii w szkole galicyjskiej. Casus „Trylogii” H. Sienkiewicza*, RND Rz, z. 46, Filologia Polska, 13, 1980, s. 71—97.

¹⁰² W. Słodkowski, *Z dziejów szkolnej recepcji S. Żeromskiego (1892—1959)*, PH, XXIII, 1980, nr 2, s. 155—175.

¹⁰³ M. Fidelus, *Literatura staropolska w programach szkół gimnazjalnych okresu narodowej niewoli*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza”, IV, 1969, s. 131—147; Z. Uryga, *Począz Lenartowicza w szkole*, [w:] *Sesja naukowa w 150-lecie urodzin T. Lenartowicza*, Kraków 1972, s. 13; M. Adamowski, *Maria Konopnicka w życiu galicyjskiej szkoły średniej w latach 1900—1912 (na podstawie galicyjskich „Sprawozdań” szkolnych)*, RND Rz, z. 2, Nauki Humanistyczne, 1965, s. 321—334. Wszelkiego rodzaju inscenizacjami szkolnymi zajął się J. Wroński, *Edukacja teatralna młodzieży szkolnej w dawnej Polsce i obecnie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, VII, 1967, Galicji dot. s. 156—160.

¹⁰⁴ K. Augustynek, *L. Finkel, O nauczaniu historii*, RND Kr, z. 20, Prace Historyczne, II, 1905, s. 175—187.

jąc przede wszystkim ich aspekt dydaktyczny¹⁰⁴. Dobą przedautonomiczną zajął się Cz. Majorek¹⁰⁵. Zainteresowanie dydaktyką nauczania historii prezentuje syntetyczna, odnosząca się do trzech zaborów książka J. Maternickiego: *Dydaktyka nauczania historii w Polsce 1773—1918*, Warszawa 1974, przynosząca w gruncie rzeczy więcej niż zapowiada tytuł, jest to bowiem zarys ewolucji programów i celów nauczania historii w szkołach średnich, uwzględniający również szereg zagadnień pozadydaktycznych. Autor interesuje się Galicją przede wszystkim w dobie autonomicznej. Mimo iż wysoko ceni galicyjskie publikacje dotyczące teorii nauczania historii (S. Zarańskiego, L. Finkla, S. Sobińskiego, P. Bobka, A. Klodzińskiego) i że dostrzega duży postęp w nauczaniu tego przedmiotu w Galicji, bardziej prężne pod względem koncepcji i bardziej inspirujące jest dla niego środowisko warszawskie. Jednym z elementów szkolnej edukacji historycznej — nauczaniem historii nauki i techniki, zajął się J. Dybiec¹⁰⁶.

W szersze rejony historycznej świadomości społecznej, kształtowanej nie tylko przez szkołę, prowadzi zbiór studiów pod redakcją J. Maternickiego: *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, Warszawa 1981. Zarys tej ciekawej i wiele obiecującej problematyki oraz postulaty badawcze sformułował we wstępie J. Maternicki, który zarysował panoramicznie zróżnicowane formy i środki edukacji pozaszkolnej¹⁰⁷. Z prezentowanych szkiców Galicji dotyczą dwa, omawiające kształtowanie świadomości historycznej poprzez czytanki dla ludu oraz przez enuncjacje i działalność ruchu ludowego¹⁰⁸. Publikacja stanowi

¹⁰⁴ W. Zwolska, *Sprawa nauczania historii kraju rodzinnego w gimnazjach galicyjskich w latach 1867—1914*, „Małopolskie Studia Historyczne”, IX, 1966, z. 1/2, s. 25—45; eadem, *Rola historii i metody jej nauczania w gimnazjach galicyjskich w latach 1867—1914*, PHO, XIII, 1970, nr 4, s. 532—550; eadem, *Programy nauczania historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867—1914*, „Zeszyty Naukowe Uniw. Łódzkiego”, ser. I, z. 76, 1971, s. 85—104; eadem, *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867—1914*, ibidem, z. 86, 1972, s. 27—45; *Polskie podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich doby autonomicznej*, ibidem, z. 96, 1976, s. 17—34.

¹⁰⁵ Cz. Majorek, *Cel i zakres kształcenia historycznego w szkołach ludowych i średnich Galicji (1772—1848)*, „Przegląd Humanistyczny”, XXVI, 1982, nr 12, s. 39—59.

¹⁰⁶ J. Dybiec, *Nauczanie historii nauki i techniki na ziemiach polskich w latach 1864—1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i techniki w Polsce*, pod red. I. Stasiwicz-Jasiukowej, Wrocław 1982, s. 150—164 i 175—176. Por. J. Rell, *Problematyka kultury w dawnych podręcznikach historii Polski (1795—1830)*, „Przegląd Humanistyczny”, 1978, nr 1, s. 43—57.

¹⁰⁷ Por. J. Maternicki, *Miejsce książki naukowej w kulturze historycznej społeczeństwa polskiego XIX w.*, „Przegląd Humanistyczny”, 1979, nr 3, s. 91—114; idem, *Rola historii w wychowaniu młodego pokolenia w Polsce w XIX w.*, [w:] *Polska, czeska i słowacka świadomość historyczna XIX w.*, pod red. R. Hecka, Wrocław 1979, s. 95—132.

¹⁰⁸ Cz. Majorek, *Polskie czytanki historyczne dla ludu i ich rola w kształtowaniu świadomości narodowej chłopów w Galicji doby autonomicznej*, [w:] *Edukacja historyczna...*, s. 235—271 (dol. wykaz bibliograficzny); J. Szaflik, *Tradycje historyczne w publicystyce i działalności galicyjskiego ruchu ludowego*, ibidem, s. 273—316; częściowo Galicji dotyczą: M. Wierzbicka, *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864—1914*, ibidem, s. 355—394, i H. Winnicka, *Socjaliści*

obietujący rekonesans nowych obszarów badań interdyscyplinarnych, dotyczących edukacji pozaszkolnej, nie zinstytucjonalizowanej, a oddziałującej szeroko na świadomość społeczną. Metodologicznie są to jednak badania najeżone trudnościami, zwłaszcza jeśli chodzi o możliwe wymierne określenie percepcji przekazywanych treści, jej zasięgu i trwałości.

Znacznie mniejsze zainteresowanie budzi nauczanie innych przedmiotów. Gimnazja galicyjskie nie doczekały się dotąd analizy nauczania łaciny i greki, przedmiotów, które w tych klasycznych szkołach zajmowały naczelne miejsce. Nauczanie obcych języków nowożytnych omówił w dużym — jeśli chodzi o Galicję — skrócie M. Cieśla¹⁰⁰. Podobnie jak w zakresie nauczania łaciny i greki przedstawia się stan badań nad nauczaniem grupy przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, zarówno w gimnazjach klasycznych, jak i w szkołach i gimnazjach realnych. Wiadomości na ten temat znaleźć można jedynie w ogólnych ujęciach poszczególnych szczebli szkolnictwa lub monografiach poszczególnych szkół. Nauczaniem rolnictwa — przedmiotu budzącego niewielkie zainteresowanie w gimnazjach galicyjskich doby przedautonomicznej, zajął się J. Dobrzański¹⁰¹. W. Spiechowicz skoncentrował się na nauczaniu gospodarstwa wiejskiego w zakładach kształcenia nauczycieli, przede wszystkim w Seminarium Męskim w Krakowie¹⁰¹. Nauczanie slōjdu, przedmiotu będącego jednym z wykładników „nowej pedagogiki”, ale stosowanego z małym zrozumieniem w szkolnictwie zawodowym, zarysował fragmentarycznie T. Bizerski¹⁰². Elementy kształcenia estetycznego w szkole galicyjskiej wychwycił W. Kubiczek, pokazując, że mimo pojawiających się tu i ówdzie wypowiedzi teoretycznych występowały one głównie w kręgu przedmiotów o charakterze praktycznym¹⁰³.

Stosunkowo dużym zainteresowaniem cieszy się zagadnienie wychowania fizycznego w Galicji. Ujawnia się ono nie tylko w biografiach działaczy szczególnie zasłużonych na tym polu (o czym poniżej) czy studiach dotyczących kształcenia nauczycieli w.f., ale również w publikacjach ukazujących tę stronę wychowania młodzieży w koncepcjach teoretycznych i w działaniu wychowawczym na terenie szkoły i poza nią.

wobec obchodów setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja i wybuchu powstania kościuszkowskiego, *ibidem*, s. 317—354.

¹⁰⁰ M. Cieśla, *Dzieje nauki języków obcych w zarysie*, Warszawa 1974, s. 188—190.

¹⁰¹ J. Dobrzański, *Nauka rolnictwa w galicyjskich szkołach średnich 1815—1849*, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1949.

¹⁰¹ W. Spiechowicz, *Nauka gospodarstwa wiejskiego w szkołach galicyjskich w świetle przepisów i na przykładzie Seminarium Nauczycielskiego w Krakowie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN”, IX, 1969, s. 109—146.

¹⁰² T. Bizerski, *Kraków jednym z pierwszych ośrodków propagowania nauczania slōjdu w szkołach polskich*, *ibidem*, X, 1970, s. 223—235.

¹⁰³ J. Kubiczek, *Rola szkolnictwa ogólnokształcącego w rozwijaniu kultury plastycznej młodzieży w Polsce (do I wojny światowej)*, Kraków 1979; *idem*, *Przejawy wychowania estetycznego w polskim szkolnictwie zawodowym w czasach RSK, PHO, XXIV*, 1981 nr 1, s. 17—40.

W serii „Źródła do Dziejów Kultury Fizycznej” ukazał się tom: *Główne kierunki rozwoju wychowania fizycznego od końca XVIII w. do 1918 r.*¹¹⁴, ujęty w perspektywie europejskiej, w której jednak nie zabrakło partii dotyczących Galicji, zarówno we wstępie (s. XXIX, XXXII), jak i tekstach źródłowych (wypowiedzi J. Supińskiego, syna E. Piaseckiego, E. Cenara, H. Jordana, Z. Klemensiewicza, Statut Towarzystwa Gimnastycznego Krakowskiego z 1868 r. i „Sokoła” w Austrii). Ogólną orientację bibliograficzną dotyczącą tej dziedziny wychowania dała A. Mońka-Stanikowa¹¹⁵. Obie jej publikacje uwzględniają wydawnictwa i problematykę Galicji, o której autorka twierdzi, że do lat dziewięćdziesiątych „przodowała całemu krajowi”. A. Mońka-Stanikowa kontrastuje małe osiągnięcia szkolnictwa z ożywioną działalnością podejmowaną z inicjatywy różnych środowisk: pedagogicznych, lekarskich, komunalnych¹¹⁶. Podobne oceny podziela M. Wejnert, który ogłosił obszerną rozprawę, charakteryzującą stan higieny w Galicji i na tym tle wychowanie fizyczne w szkołach do 1900 r., oraz monograficzny zarys działalności galicyjskiego „Sokoła”, ukazujący dużą rolę tej organizacji w rozwoju fizycznym młodzieży, mniejszą jednak niż się to przyjęło twierdzić — w budzeniu świadomości narodowej¹¹⁷.

Jak na tle tych ogólnych ujęć, dotyczących różnych zagadnień życia szkolnego i oświatowego, prezentuje się dorobek historiografii regionalnej? Ilościowo jest dość znaczny, wiąże się z ambicjami środowisk lokalnych aktywizowania życia kulturalnego, szukania jego genezy przez nawiązywanie do przeszłości i manifestowanie w ten sposób przywiązania do regionu. Tradycje szkolnictwa są jednym z elementów ukazujących najwyraźniej awans kulturalny bądź szerszego regionu (którego pojęcie jest ciągle jeszcze dosyć niesprecyzowane), bądź poszczególnych miejscowości. Tematyka szkolna znajduje więc miejsce nie tylko w księgach pamiątkowych szkół, ale i w licznie publikowanych w ostatnich latach monografiach historycznych (gdzie uwzględniana bywa również oświata pozaszkolna) i ukazujących się od kilkudziesięciu lat czasopismach regionalnych. Szansę tych badań stanowi możliwość wykorzystania nie zna-

¹¹⁴ Wstęp R. Wroczyński, opr. K. Hądzelek i R. Wroczyński, Wrocław 1968; również R. Wroczyński, *Dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Warszawa 1971; idem, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1970, wyd. II rozszerzone, Wrocław 1983.

¹¹⁵ A. Mońka, *Badania bibliograficzne nad historią sportu w Polsce*, „Kultura Fizyczna”, IX, 1955, nr 10, s. 770—782; X, 1956, nr 11, s. 820—836; eadem, *Wychowanie fizyczne w szkole polskiej na podstawie badań bibliograficznych*, PHO, II, 1959, nr 2, s. 151—162; A. Mońka-Stanikowa, H. Zytkowicz, *Bibliografia wychowania fizycznego i sportu w Polsce 1841—1924*, cz. I, Warszawa 1961; cz. II, Warszawa 1965.

¹¹⁶ A. Mońka, *Wychowanie fizyczne w szkołach średnich Galicji w końcu XIX w.*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, II, 1958, nr 1, s. 173—194.

¹¹⁷ M. Wejnert, *Stan higieny i wychowania fizycznego w Galicji w latach 1870—1900 i próby jego poprawy*, „Rozprawy Naukowe WSWF we Wrocławiu”, I, 1962, s. 129—261; idem, *Z historii wychowania fizycznego w Galicji w II poł. XIX w.*, *ibidem*, II, 1963, s. 9—96.

nych dotąd lokalnych zasobów źródłowych, w tym także zbiorów prywatnych, które pozwalają niejednokrotnie na zróżnicowanie i wzbogacenie zagadnień zarysowanych w ogólnych ujęciach. Tego rodzaju badania kryją w sobie wszakże również i pewne niebezpieczeństwo popadnięcia w mikrofaktografię czy subiektywizm spojrzenia, wynikający bądź z lokalnego patriotyzmu, bądź z mało swobodnego poruszania się w kontekście szerszych historycznych zagadnień¹¹⁸.

Od schyłku lat pięćdziesiątych ukazało się stosunkowo wiele takich publikacji — od wartościowych opracowań (zwłaszcza w monografiach miejscowości i regionów), których obszerna baza źródłowa i poruszana problematyka wykraczają daleko poza dziewiętnastowieczne zarysy, publikowane na ogół w sprawozdaniach szkolnych — po kronikarskie zestawienia faktów. Dodać także trzeba, że w niektórych opracowaniach mało uwzględniane jest znaczenie działalności instytucji oświatowych w środowiskach lokalnych, że autorzy koncentrują się zazwyczaj na zagadnieniach organizacji i podstaw finansowych oraz na sylwetkach wybitniejszych jednostek. Księgi jubileuszowe gimnazjów zawierają zwykle oprócz historycznego rysu rozwoju szkoły, także wspomnienia, dane dotyczące frekwencji, wykazy nauczycieli i uczniów¹¹⁹, poprzez które łatwo odczytać jedno zjawisko, nasilające się pod koniec XIX i w początku XX w.: rosnącą gwałtownie ilość dzieci chłopskich w gimnazjach prowincjonalnych — na przekór barierom wprowadzonym przez konserwatystów i na przekór współczesnej publicystyce, ostrzegającej przed nadprodukcją inteligencji.

W badaniach regionalnych na pierwsze miejsce bynajmniej nie wysuwa się Kraków, największy — obok Lwowa — ośrodek życia szkolnego¹²⁰, mimo że ukazało się kilka monograficznych zarysów niektórych gimnazjów (I gimnazjum im. św. Anny, II — św. Jacka, III — króla Jana Sobieskiego), Szkoły Realnej i Państwowej Szkoły Przemysłowej oraz o działalności „Sokola”¹²¹. Zainteresowaniem nie cieszą się rów-

¹¹⁸ Por. dyskusję nad badaniami regionalnymi w historii oświaty, PHO, XXIV, 1981, nr 2, s. 171—214.

¹¹⁹ Z uwagi na brak miejsca pomijam w dalszym ciągu opis bibliograficzny poszczególnych elementów ksiąg pamiątkowych.

¹²⁰ Por. J. Błoniarzówna, I. Malecki, *Dzieje Krakowa*, t. 3: *Kraków w latach 1796—1918*, Kraków 1979, s. 18, 295—297.

¹²¹ J. Bąk, *Semper in altum, Z dziejów Szkół Nowodworskich*, Kraków 1976; J. Woźniak, *Gimnazjum św. Jacka w Krakowie w latach 1857—1950*, Kraków 1967; A. Bielań, *Państwowe Gimnazjum i Liceum im. św. Jacka w Krakowie 1857—1980*, PHO, XXIV, 1980, nr 4, s. 566—579; *Księga pamiątkowa III Gimnazjum, obecnie II Liceum im. króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883—1958*, Kraków 1958; *Księga pamiątkowa III Gimnazjum obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego 1883—1983*, Kraków 1984; *Pokłosie jubileuszu stulecia V Liceum Ogólnokształcącego im. A. Witkowskiego w Krakowie*, Kraków 1973 (zał. w 1871 r. jako szkoła realna); *Jest nas 6 tysięcy*, Kraków 1972; A. Bielań, *Od Wyższej Szkoły Realnej do V Liceum Ogólnokształcącego im. A. Witkowskiego w Krakowie*, PHO, 1977, nr 4, s. 347—366; *Ogólnie o szkolnictwie średnim*; J. Kras, *Życie umysłowe w Krakowie w latach 1848—1870*, Kraków 1977, s. 79—95; K. Gierdziejewski, *Instytut Techniczny w Krakowie i jego przemiany w latach 1834—1917*, „*Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*”, IV, 1956, s. 243—281; H. Smarzyńska,

nież dzieje szkół w okolicach Krakowa. Wyjątek stanowi szkoła rolnicza w Czernichowie, której rozwój przedstawił w źródłowej monografii S. Brzozowski¹²². Spośród innych szkół zawodowych odnotować można tylko artykuł S. Gawędy o szkole górniczej w Wieliczce i M. Stanaszka o szkole kowalskiej w Sulkowicach¹²³. Poza tym krótkie informacje o dziejach szkolnictwa odnotowują czasem — jak przy innych miejscowościach — przewodniki turystyczne lub wydania albumowe.

Dzieje szkolnictwa w Bochni i okolicy opracował wszechstronnie Z. Tabaka w monografii tego regionu¹²⁴. Kilku publikacji doczekały się szkoły tarnowskie w opracowaniach Z. Ruty, który najpierw przedstawił w źródłowym artykule pierwsze dziesięciolecie (1784—1794) upaństwowionego najstarszego gimnazjum, następnie we wzorowej warsztatowo monografii najwcześniejsze lata pod zaborem austriackim (1772—1784), wreszcie dzieje II gimnazjum i szkoły realnej. Oświatą pczaszkolną zajął się B. Jaśkiewicz, harcerstwem — M. Żychowska¹²⁵. Całościowe ujęcie dziejów oświaty znalazło miejsce w monografii Tarnowa i regionu, uwzględniającej szeroko zagadnienia kulturalne¹²⁶. W analogicznej mo-

Państwowa Szkoła Przemysłowa w Krakowie, „Chowanna”, V (XVI), 1961 z. 4, s. 493—6. Lata między in. okupacji austriackiej: R. Dutkówna, *Szkolnictwo średnie Krakowa w I połowie XIX w. (1801—1846)*, Wrocław 1976. Epizod z życia Męskiego Seminarium Nauczycielskiego opublikował W. Splichowicz, *Z dziejów Krakowskiego Seminarium Nauczycielskiego (Pierwsza organizacja socjalistyczna w Krakowie)*, RND Kr, z. 20, Prace Historyczne, II, 1965 s. 137—172. Niektóre z tych opracowań stanowią jedynie krótką rekapitulację dziejów szkoły. Nie opracowane są zakłady kształcenia nauczycieli oraz szkolnictwo niższe — wydzielowe, min. interesująca szkoła żeńska św. Scholastyki (poza krótkim fragmentem (w:) W. Krzyżanowska, *80 lat żeńskiej szkoły odzieżowej w Krakowie*, Kraków 1965), i ludowe. Zasób źródłowy pozostaje wciąż jeszcze daleki od wyzyskania. O pierwszych latach działalności TPD w Krakowie (zał. 1913): B. Bobrowska, *Rzeczpospolita dziecięca*, Warszawa 1962, s. 5—12. Źródłową rozprawę o działalności „Sokoła” ogłosił K. Toporowicz, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokol” w Krakowie na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX w. (1885—1914)*, „Rocznik Naukowy WSWF w Krakowie”, IV, 1965, s. 153—249.

¹²² S. Brzozowski, *Dzieje Szkoły Rolniczej w Czernichowie*, Warszawa 1962.

¹²³ S. Gawęda, *Zarys rozwoju i osiągnięć Szkoły Górniczej w Wieliczce (1861—1933)*, „Studia i Materiały z Dziejów Zup Solnych w Polsce”, t. VI, 1977, s. 98—115; M. Stanaszek, *Narodziny szkoły kowalskiej w Sulkowicach (w 75 rocznicę powstania szkoły)*, „Prace Naukowe Uniw. Śląskiego”, nr 6, Prace Historyczne, I, 1970, s. 197—205.

¹²⁴ Z. Tabaka, *Oświata i życie kulturalne*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. K. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 273—278, 305—328.

¹²⁵ Z. Ruta, *Gimnazjum tarnowskie w latach 1784—1794*, RND Kr, z. 20, Prace Historyczne, II, 1965, s. 67—83; idem, *Szkoły tarnowskie w XVI—XVIII w.*, Wrocław 1969; idem, *I gimnazjum w Tarnowie 1784—1918*, PHO, XXIII, 1980, z. 2, s. 248—261; idem, *Powstanie i rozwój II Państwowego Gimnazjum im. J. Tarnowskiego w Tarnowie (1903—1939)*, „Przegląd Oświatowo-Wychowawczy”, V, 1978, nr 1/2, s. 52—63; idem, *Wyższa Szkoła Realna oraz III Gimnazjum i Liceum im. A. Mickiewicza w Tarnowie w latach 1897—1939*, RND Kr, z. 75, Prace Pedagogiczne, III, 1981, s. 111—125; B. Jaśkiewicz, *Działalność towarzystwa oświatowych w Tarnowie w latach autonomii galicyjskiej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, XVII, 1974, s. 105—140; idem, *Miejska Biblioteka w Tarnowie do r. 1918* [w:] *Z dziejów Miejskiej Biblioteki Publicznej im. J. Słowackiego w Tarnowie 1908—1968*, Tarnów b.r., s. 23—64 (biblioteka kierowana przez TSL); M. Żychowska, *Harcerstwo tarnowskie w latach 1910—1975*, Tarnów 1984.

¹²⁶ *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, t. II, Tarnów 1983, s. 250—405: szkolnictwo ludowe i pedagogiczne (w tym szkoły prywatne)

nografii Dąbrowy Tarnowskiej przedstawił kompetentnie rozwój szkolnictwa Cz. Majorek¹²⁷, a w monografii Sędziszowa Małopolskiego — D. Quirini-Popławska¹²⁸.

Rzeszów doczekał się wartościowej, opartej na szerokiej bazie źródłowej monografii I gimnazjum autorstwa J. Świebody i publikacji tegoż autora o szkolnictwie ludowym¹²⁹. O Seminarium Męskim w Rzeszowie, oprócz wspomnianej wyżej pracy A. Meissnera, pisał J. Kazior, o kształceniu nauczycielek w tym regionie — A. Meissner. Oświatą pozaszkolną zajęli się T. Bieda i J. Świeboda¹³⁰. Okoliczne gimnazja tylko swymi początkami sięgają czasów galicyjskich¹³¹. „Galicyjskie” początki życia kul-

opr. Cz. Majorek i W. Marmon, średnie — Z. Ruta, zawodowe — S. Kmieć i J. Matuła, życie kulturalne — S. Potępa; por. S. Kmieć, J. Matuła, *Szkoły zawodowe w Tarnowie*, PHO, XXV, 1982, z. 1, s. 57—88.

¹²⁷ *Dzieje szkolnictwa Ziemi Dąbrowskiej w okresie porozbiorowym (1772—1918)*. [w:] *Dąbrowa Tarnowska. Zarys dziejów miasta i powiatu*, pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Kraków 1974, s. 317—371.

¹²⁸ D. Quirini-Popławska, *Skice z życia społeczno-kulturalnego Sędziszowa od końca XVI w. do I wojny światowej*, [w:] *Skice z dziejów Sędziszowa Małopolskiego i okolicy*, pod red. K. Bączkowskiego, Rzeszów 1983, s. 240—270.

¹²⁹ J. Świeboda, *Dzieje I Gimnazjum w Rzeszowie w latach 1786—1918*, Rzeszów 1984; idem, *Collegium Resoviense w życiu Polaków 1658—1983*, Rzeszów 1983; badania lekarskie stanu zdrowotnego młodzieży: M. Paściak, *Wybrane zagadnienia z higieny szkolnej w Rzeszowie w początkach XX w.*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, 6, 1966/67, wyd. 1969, s. 425—429. Por. także M. Adamowski, *Biblioteka nauczycielska „starego gimnazjum w Rzeszowie*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, I, 1958, z. 2, s. 105—112; idem, *Gimnazjum rzeszowskie w czasie powstania 1863 r.*, ibidem, V, 1964/5, wyd. 1968, s. 85—115; J. Świeboda, *Szkolnictwo ludowe w Rzeszowie pod zaborem austriackim (1772—1918)*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, IX, 1978, s. 5—37. O roli gimnazjum w ożywieniu życia kulturalnego zob. I. Kiernożycka-Ziewiec, *Kółka literacko-muzyczne 1884—1888*, „Rocznik Muzeów Woj. Rzeszowskiego”, I, 1968, s. 113—142. Zob. także J. Świeboda, *Potrzeby i stan badań nad rozwojem oświaty i kultury na Rzeszowszczyźnie*, „Prace Humanistyczne Rzeszowskiego Tow. Przyjaciół Nauk, Wyd. Nauk Humanist., Komisja Historii Oświaty i Kultury”, R. IV, ser. I, nr V, 1975, s. 201—219; idem, *Szkolne lata W. Szafera w gimnazjum rzeszowskim*, „Chrońmy przyrodę ojczystą”, XXVII, 1971, z. 3, s. 30—34; *Szkola charakterów. Księga jubileuszowa I Gimnazjum i Liceum w Rzeszowie*, opr. J. Świeboda, Rzeszów 1985.

¹³⁰ A. Meissner, *Z dziejów kształcenia nauczycielek na Rzeszowszczyźnie w latach 1871—1939*, [w:] *Kobiety Rzeszowszczyzny*, red. E. Łoch, Rzeszów 1979, s. 11—16; A. Chom-Sokolowska, *Zarys dziejów Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Rzeszowie*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, IX, 1978, s. 185—228. Por. krótkie ujęcie: W. Kazior, *Z dziejów Zakładu Kształcenia Nauczycieli w Rzeszowie (od 1871 do 1958)*, ibidem, V 1964/5, wyd. 1968, s. 331—348; T. Bieda, J. Świeboda, *Działalność oświatowa Koła TSL w Rzeszowie w latach 1892—1914*, „Prace Humanistyczne Rzeszowskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. IV, ser. I, nr V, 1975, s. 193—202; J. Świeboda, *Początki bibliotekarstwa publicznego w Rzeszowie w latach 1882—1914*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, IV, 1962—1963, wyd. 1965, s. 237—242 (o bibliotekach Tow. Oświaty Ludowej i TSL).

¹³¹ *Gimnazjum i Liceum im. H. Sienkiewicza w Łańcutu*, Warszawa 1965; J. Depowski, *Z kart historii gimnazjum i liceum w Leżajsku (1912—1939)*, [w:] *Z dziejów Leżajska i okolic*, pod red. Z. Andresa, Rzeszów 1980, s. 51—52; Z. Kwieciński, *Pięćdziesięciolecie szkoły średniej ogólnokształcącej w Tarnobrzegu*, PHO, IV, 1961, z. 1, s. 101—115; idem, *Pięćdziesięciolecie Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Kolbuszowej*, PHO, VI, 1963, nr 3, s. 348—353; J. Draus, *Gimnazjum w Kolbuszowej w latach 1911—1939*, PHO, XXIV, 1981, nr 2, s. 248—270; H. Dudzińska, *Zarys dziejów Liceum ogólnokształcącego w Kolbuszowej*, „Prace Humanistyczne Twa Nauk w Rzeszowie”, z. 19, 1982, s. 141—167; S. Lew, *Karty z dziejów szkolnictwa i kultury w Przeworsku*, [w:] *Siedem wieków Przeworska*, Rzeszów 1974, s. 165—172; *Sześć wieków Brzozowa. Księga pamiątkowa*, Kraków 1959 (kronika gimnazjum opr. przez B. Bogdańskiego i rozwoju harcerstwa

turalnego w Przemyśle pokazał A. Kunysz, działalność TSL w tym regionie — T. W. Dobrowolski¹³².

Gimnazjum w Sanoku poświęcono dwie książki pamiątkowe: w latach 1958 i 1980¹³³; rys historyczny zawiera tylko pierwsza z nich. Oświaty Ziemi Sanockiej dotyczy artykuł Z. Bandurki; J. Stachowicz, F. Kiryk, W. Bętkowski, B. Gajewski i S. Rymar ukazali te zagadnienia w monografiach wsi tego regionu¹³⁴. Przyczynek do historii gimnazjum w Chyrowie opracowała A. Bilewicz-Szczepańska¹³⁵. Szkoła realna w Krośnie (gimnazjum od 1921 r.) i seminarium oraz szkolnictwo w Krośnieńskim mają również swoje opracowania monograficzne¹³⁶. W monografii Strzyżowa i okolic garść informacji dotyczących rozwoju szkolnictwa i oświaty pozaszkolnej dał T. Bieda¹³⁷.

Jak Sanok, tak i Jasło ma dwie książki pamiątkowe poświęcone miejscowemu gimnazjum, a historię szkolnictwa wszystkich szczebli w tym

w opr. B. Bogdańskiej i A. Piecucha). O szkołach ludowych i rolniczych w okolicy: R. Brzek-Piszczowa, *Błażowa niegdyś i dzisiaj*, Rzeszów 1978, s. 105—108; K. Gottfried, *Z przeszłości jarosławskiego szkolnictwa*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, 1963/4, s. 35—49; S. Ingliot, *Zarys rozwoju żeńskiej szkoły rolniczej w Albigowej (1898—1958)*, „Rocznik Przemyski”, IX, 1958, z. 1, s. 189—202. Krótki okres panowania austriackiego na Lubelszczyźnie: W. Śladkowski, *W latach zaborów i nadziei wolności (1795—1831)*, [w:] *Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny*, Lublin 1978, s. 157—158.

¹³² A. Kunysz, *Wpływ ruchu społeczno-kulturalnego na rozwój życia kulturalnego na przykładzie Przemyśla*, „Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej”, II, 1973, s. 341—348; T. W. Dobrowolski, *TSL na Ziemi Przemyskiej*, *ibidem*, III, 1978, s. 183—192. Pierwszych lat porozbiorowych dotyczy: J. Rąb, *Seminarium diecezjalne w Przemyśle pod kierownictwem ks. misjonarzy (1687—1783)*, „Nasza Przeszłość”, X, 1960, s. 352—359.

¹³³ *Księga pamiątkowa Gimnazjum Męskiego w Sanoku 1888—1958*, Kraków 1958; *Księga pamiątkowa (1880—1980)*, Sanok 1980; J. Stachowicz, *Dzieje gimnazjum w Sanoku (w stulecie istnienia szkoły)*, PHO, XXIV, 1981 nr 3, s. 433—444.

¹³⁴ Z. Bandurka, *Współczesne zdobycze oświatowo-kulturalne Sanoczczyzny na tle stosunków oświatowych w dobie rozbiorów i w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sanocki”, I, 1962 (Galicji dot. s. 313—317); J. Stachowicz, *Oświata, kultura i język Jaćmierza i Zazanówki*, *ibidem*, II, 1967, s. 9—63; F. Kiryk, *Zarys dziejów Bukowskiej w l. 1795—1914*, *ibidem*, s. 108—109; W. Bętkowski, *Z przeszłości i teraźniejszości Zarszyna, Długiego i Nowosielec*, *ibidem*, I, 1963, s. 89—117; B. Gajewski, *Domaradz*, *ibidem*, III, 1971, s. 75—76; S. Rymar, *Haczów, wieś ongiś królewska*, Kraków 1962, s. 141—143.

¹³⁵ A. Bilewicz-Szczepańska, *Baza materialna szkoły średniej w Chyrowie na przełomie XIX i XX w.*, A UW, nr 401, „Prace Pedagogiczne”, XIV, 1979, s. 205—208.

¹³⁶ *Księga pamiątkowa b. Szkoły Realnej, b. Gimnazjum, obecnie Liceum Ogólnokształcącego im. M. Kopernika w Krośnie*, Krosno 1967; D. Quirini-Popławska, *Szkolnictwo krosnieńskie od XVII w. do 1914 r.*, [w:] *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*, pod red. J. Garbaciaka, t. II, Kraków 1973, s. 343—362; A. Meissner, *Zarys dziejów Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Krośnie w latach 1895—1918*, „Prace Humanistyczne Rzeszowskiego Towarzystwa Przyj. Nauk”, Wyd. Nauk Humanistycznych, Komisja Oświaty i Kultury, R. IV, ser. I, nr V, 1975, s. 30—61.

¹³⁷ T. Bieda, *Strzyżów i okoliczne miasteczka pod zaborem austriackim 1772—1918*, [w:] *Studia nad dziejami Strzyżowa i okolic*, pod red. S. Cynarskiego, Rzeszów 1980, s. 245—260. O szkolnictwie naftowym: W. Pawłowski, *Przemysł naftowy na tle tysiąclecia. O początkach szkolnictwa naftowego w Galicji*, „Nafta”, 1964, nr 11, s. 309—311; 1966, nr 10, s. 313—315; J. Czajka, *Szkoła naftowa w Bóbrce*, „Wiadomości Naftowe”, 1954, nr 4; K. Górąski, *Z dziejów polskiego szkolnictwa naftowego w latach 1895—1963*, PHO, VII, 1964, nr 3, s. 368—371.

regionie w czasach austriackich zarysował K. Zieliński¹³⁸. Szkolnictwo średnie w Gorlicach zostało uwzględnione przez S. Motykę w książce: *Nad rzeką Ropą*¹³⁹.

Nowy Sącz posiada opracowania historyczne rozwoju szkolnictwa średniego dokonane przez A. Sitka (I gminazjum) i R. Gessinga (II gminazjum), szkolnictwa ludowego i zawodowego autorstwa K. Golachowskiego; działalnością TSL zajął się T. Aleksander¹⁴⁰. Monografia Starego Sącza zawiera także dzieje szkolnictwa w tym mieście zarysowane piórem U. Perkowskiej i J. Dybca¹⁴¹.

Szkoły zakopiańskie doczekały się bardzo interesującej monografii Szkoły Przemysłu Drzewnego pióra H. Kenarowej oraz dwu książek pamiątkowych¹⁴². Szkolnictwo i oświatę w powiecie myślenickim przedstawił K. Augustynek, a rozwój szkoły realnej w Żywcu — S. Jezior-ska-Janikowa¹⁴³. Wspomnieć trzeba także o kolegium w Podolińcu na Spiszu, w którym uczniowie z Galicji stanowili do połowy XIX w. większość¹⁴⁴.

Wspomnieć trzeba wreszcie pokrótce o dwu, różnych zresztą, rodzajach publikacji: biografistycy i pamiątkarstwie. Biografistycy oświatowej nie można zaliczyć do dziedzin chętnie uprawianych. Oprócz życiorysów wybitniejszych nauczycieli, którzy działając na szerszym polu znaleźli miejsce w *Polskim słowniku biograficznym*, oprócz tych, którzy interesując się również książką weszli do *Słownika pracowników książki*

¹³⁸ *Księga pamiątkowa 70-lecia Państwowego Gimnazjum im. króla S. Leszczyńskiego w Jasle 1868—1938, Jasło 1938*, oraz *Księga pamiątkowa w stulecie Gimnazjum i Liceum im. króla S. Leszczyńskiego w Jasle, 1868—1968*, Kraków 1968; K. Zieliński, *Z dziejów szkolnictwa w regionie jasielskim*, [w:] *Studia z dziejów Jasi i powiatu jasielskiego*, pod red. J. Garbaczka, Kraków 1964, s. 531—540.

¹³⁹ *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków 1963, s. 583—608; szkolnictwo ludowe: J. Pietrusza, *Historia szkoły w Kobylance w pow. gorlickim*, PHO, XII, 1969, nr 2, s. 203—214.

¹⁴⁰ A. Sitka, *150 lat I Gimnazjum i Liceum im. J. Długosza 1868—1968, Zarys monograficzny*, Nowy Sącz 1968; R. Gessing, *Zarys dziejów II Gimnazjum w Nowym Sączu w okresie galicyjskim (lata 1868—1918)*, „Rocznik Sądecki”, t. XII, 1971, s. 127—164; K. Golachowski, *Szkice z dziejów szkolnictwa ludowego w Nowym Sączu w okresie zaboru austriackiego*, ibidem, t. IX, 1960, s. 109—167; T. Aleksander, *Działalność TSL w Sądecczyźnie*, ibidem, t. XIV, 1973, s. 115—186 i odb.

¹⁴¹ *Historia Starego Sącza*, pod red. H. Barycza, Kraków 1979. O szkole parafialnej w Piwnicznej: H. Stamiński, *Zarys rozwoju miasta Piwnicznej (lata 1348—1879)*, Nowy Sącz 1961, s. 97—98.

¹⁴² H. Kenarowa, *Od zakopiańskiej Szkoły Przemysłu Drzewnego do Szkoły Kenara. Studium z dziejów szkolnictwa zawodowo-artystycznego w Polsce*, Kraków 1978; *Tradycje i współczesność. Stulecie Szkoły Zawodowej w Zakopanem 1876—1976*, Zakopane b.r.; „Liliana” i „Szarotka”. *Zarys historii zakopiańskich licealnych szkół ogólnokształcących*, Zakopane 1978. O szkole koronarskiej zamieścił krótką wzmiankę St. B., *Najstarsza żeńska szkoła zawodowa*, PHO, IV, 1963, nr 4, s. 475—477.

¹⁴³ K. Augustynek, *Dzieje powiatu myślenickiego w latach 1772—1918*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. I, Kraków 1970, s. 214, 228—230, 253—259; *Księga pamiątkowa Szkoły Realnej, Państwowego Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego im. M. Kopernika w Żywcu*, Żywiec 1959, s. 15—51.

¹⁴⁴ M. Gotkiewicz, *Trzy wieki kolegium podolińskiego (1642—1942)*, „Nasza Przyszłość”, XV, 1962, s. 83—112; J. Reychman, *Stan i postulaty literatury historycznej o dawnym kolegium w Podolińcu*, PHO, XII, 1969, nr 4, s. 443—453.

polskiej, wiele krótkich biogramów znaleźć można w wymienionych powyżej niektórych opracowaniach monograficznych czy księgach pamiątkowych. Zakład Pedagogiki i Kultury Fizycznej Instytutu Naukowego Kultury Fizycznej podjął z inicjatywy R. Wroczyńskiego zadanie zredagowania słownika biograficznego wychowania fizycznego i sportu; a opracowane życiorysy (wśród nich wielu działaczy galicyjskich) ukazują się od 1967 r. w czasopiśmie „Wychowanie Fizyczne i Sport”.

Poza tym jednak daje się odczuć brak wyczerpujących monografii zwłaszcza wybitnych działaczy oświatowych. Mimo że wiele uwagi przyciąga indywidualność M. Bobrzyńskiego, co widać z przytoczonych publikacji, działalność oświatowa tego wybitnego uczonego i polityka nie doczekała się monografii, a zrab faktograficzny, przedstawiony w starszych ujęciach S. Tarnowskiego i S. Estreichera, bywa jedynie przedmiotem interpretacji i ocen. Także autor opublikowanej niedawno cennej rozprawy o Bobrzyńskim, W. Łazuga, poświęca jego polityce oświatowej stosunkowo niewiele miejsca, jakkolwiek scharakteryzował ją w sposób bardziej zróżnicowany niż miało to miejsce w dotychczasowej literaturze¹⁴⁵.

W opracowaniach biograficznych dominują postaci końcowych lat autonomii. Do aktywnych działaczy szkolnictwa ludowego, startujących w życiu zawodowym i w ruchu nauczycielskim w czasach galicyjskich, którym poświęcono odrębne opracowania, należą: II. Rowid¹⁴⁶, S. Zaleski, S. Nowak, J. Smulikowski¹⁴⁷. W krótkich ujęciach znalazła odbicie działalność nauczycieli szkół średnich: W. Arvaya, S. Klemensiewicza, M. Pelczara, J. Magiera, S. Piątkiewicza, A. Małkowskiego, oraz autorów podręczników szkolnych: F. Próchnickiego i A. Dzieduszyckiej¹⁴⁸. Kilka

¹⁴⁵ W. Łazuga, *Michał Bobrzyński, Myśl historyczna a działalność polityczna*, Warszawa 1982.

¹⁴⁶ A. Szumski, *W walce o postępową szkołę. Rzecz o Henryku Rowidzie*, Warszawa 1977; por. także: F. Inglot, *Henryk Rowid (1877—1944)*, PHO, I, 1947, nr 2, s. 191—193; J. Hulewicz, *II. Rowid 1877—1944*, Wstęp do: H. Rowid, *Podstawy i zasady wychowania*, Warszawa 1957 i odb.

¹⁴⁷ E. Müller, *Stefan Zaleski (1859—1916)*, PHO, I, 1947, nr 2, s. 146—158; E. Podgórska, *Stefan Zaleski (1859—1916)*, PHO, VIII, 1965, nr 3, s. 430—437; E. Müller, *Stanisław Nowak (1859—1936)*, PHO, I, 1947, nr 2, s. 159—177; idem, *J. Smulikowski*, *ibidem*, s. 178—190. Pojawiają się także życiorysy nauczycieli szkół ludowych działających tylko w swoim środowisku; np.: J. Stachowicz, *Uczczenie zastęp nauczyciela-społecznika Stanisława Haducha*, PHO, VIII, 1965, nr 4, s. 689—693. L. Łabaj, *Życie i śmierć Leona Łabaja...*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, VI, 1966/67, wyd. 1969, s. 411—415.

¹⁴⁸ H. Barycz, *Wiktor Emeryk Arvay*, PHO, III, 1960, nr 3, s. 67—69; H. Starnirski, *Stanisław Klemensiewicz (1854—1920), biolog, pedagog i muzyk nowosądecki*, „Rocznik Sądecki”, XII, 1971, s. 435—442; A. Sitek, *Michał Pelczar*, *ibidem*, s. 459; T. S. Grabowski, *Jan Magiera, pedagog, słowianofil i słowianoznawca polski (1877—1958)*, PHO, V, 1962, nr 2, s. 270—279; T. Batóg, *Stanisław Piątkiewicz — pionier logiki matematycznej w Polsce*, „Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej”, II, 1973, s. 325—330; L. Słowiński, *Z dziejów polonistyki szkolnej okresu niewoli narodowej. Franciszek Próchnicki (1847—1911)*, „Dydaktyka Literatry” IV, Zielona Góra 1981, s. 5—31; idem, *Z dziejów polonistyki szkolnej pod zaborami. Anastazja z Jelowickich Dzieduszycka (1842—1890)*, „Studia Polonistyczne”, VIII, 1980 (wyd. 1981), s. 119—131. Zbeletryzowaną biograficę A. Małkowskiego dał A. Kamiński, Warszawa 1976.

publikacji odnosi się do pionierów wychowania fizycznego: H. Jordana, S. Tokarskiego, S. Ciechanowskiego i Z. Wyrobka¹⁴⁰. Epizody galicyjskie działaczy królewiackich wiążą się z biografiami J. W. Dawida, H. Radlińskiej, S. Sempolowskiej, K. Praussa, T. Łopuszańskiego¹⁵⁰. Zasługi K. Twardowskiego w TNSW przypomniał S. Łempicki¹⁵¹, a osiągnięcia naukowe A. Karbowiaka wysoko ocenił H. Barycz¹⁵².

Oprócz niewielu wydawnictw źródłowych, wymienionych powyżej w związku z omawianymi kolejno zagadnieniami, zwraca uwagę znaczna ilość pamiętników publikowanych w ostatnich latach — bądź w zbiorowych wydawnictwach, bądź też jako relacje indywidualne. Pomijając liczne, czasem niewielkie objętościowo wspomnienia zawarte w książkach pamiątkowych szkół, nie biorąc pod uwagę wspomnień zbeletryzowanych, w których trudno określić rozmiary fikcji literackiej, rezygnując także z ambicji wyłowienia wszystkich tego typu relacji ukazujących się m.in. w wielu czasopismach społeczno-kulturalnych, ograniczmy się do ogólnego zarysowania charakteru tych publikacji i wymienienia naj-

¹⁴⁰ H. Smarzyński, *Dr Henryk Jordan, pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Kraków 1958; idem, *Henryk Jordan — prekursor Studium Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego i Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie*, „Rocznik WSWF w Krakowie”, I, 1962 (wyd. 1963), s. 143—204; J. Bugajski, *Pionierzy wychowania fizycznego — zasłużeni pracownicy Studium Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego...*, „Rocznik Naukowy WSWF w Krakowie”, I, 1962 (wyd. 1963), s. 205—245 (S. Ciechanowski i Z. Wyrobek); R. Wroczyński, *Henryk Jordan, propagator gier i zabaw ruchowych*, Warszawa 1975; J. Olszak, *Henryk Jordan — wizerunek społecznika*, „Rocznik Przemyski”, 12, 1968 (wyd. 1971), s. 493—501; M. Krzemińska, *Zycie i działalność Mariana Stanisława Tokarskiego w dziedzinie wychowania fizycznego pod koniec XIX i w I połowie XX w.*, Kraków 1981.

¹⁵⁰ W. Bułat, T. Sarnecki, *Jan Władysław Dawid 1859—1914*, Warszawa 1963; W. Okoń, *Życie i twórczość J. W. Dawida*, PHO, II, 1959, nr 1, s. 31—58; idem, *J. W. Dawid*, Warszawa 1980; J. Kujawska, *J. W. Dawid w literaturze polskiej. Stan i potrzeby badań*, PHO, V, 1962, nr 1, s. 41—54; R. Wroczyński we wstępie do: J. W. Dawid, *Pisma pedagogiczne*, Wrocław 1961; B. Wilgocka-Okoń we wstępie do: J. W. Dawid, *Pisma pedagogiczne pomniejszych*, Wrocław 1968. W. Theiss, *Radlińska*, Warszawa 1981; R. Wroczyński, A. Kamiński we wstępie do: H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław 1961; J. Hulewicz we wstępie do: H. Radlińska, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Wrocław 1964. Najwięcej informacji o działalności Radlińskiej w czasie jej pobytu w Krakowie (1906—1918) przynoszą: I. Lepalczyk, W. Skibińska, *Helena Radlińska — kalendarium życia i pracy*, „Roczniki Biblioteczne”, XVIII, 1974, z. 1—2, s. 10—28, oraz A. Jaworska, *Działalność Heleny Radlińskiej w Uniwersytecie Ludowym im. A. Mickiewicza w Krakowie w latach 1906—1918*, *ibidem*, s. 165—187; J. S. Brzeziński, *S. Sempolowska*, PHO, I, 1947, nr 3/4, s. 86—103; N. Gąsiorowska, *Życie i działalność S. Sempolowskiej*, pod red. N. Gąsiorowskiej, Warszawa 1960; S. Michalski, *Spółeczna i pedagogiczna działalność S. Sempolowskiej na tle epoki*, Warszawa 1973; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Stefania Sempolowska*, Warszawa 1981; H. Grotowska, *Ksawery Prauss (1874—1925)*, PHO, I, 1947, nr 2, s. 194—200; J. Schoenbrenner, *K. Prauss i tak zwany program oświatowy Praussa*, PHO, XI, 1968, nr 1, s. 38—58 (interesująca eksperymentalna szkoła Praussa w Zakopanem nie została dotąd właściwie przedstawiona); F. Araszkiewicz, *Życie i działalność oświatowa Tadeusza Jana Łopuszańskiego*, PHO, XVI, 1973, nr 4, s. 498—512.

¹⁵¹ S. Łempicki, *Kazimierz Twardowski*, PHO, I, 1947, nr 3/4, s. 111—122.

¹⁵² H. Barycz, *Zapomniany historyk wychowania i oświaty polskiej. W czterdziestolecie zgonu A. Karbowiaka garść uwag i materiałów*, PHO, III, 1960, nr 1, s. 11—32.

bardziej reprezentatywnych, narażając się na ryzyko pominięcia niektórych pozycji.

Z chronologicznego punktu widzenia uderza, zrozumiała zresztą, dysproporcja: znaczna większość pamiętników odnosi się do epoki autonomicznej, szczególnie do ostatnich jej lat. Okres wcześniejszy wspomniany bywa nie tylko rzadziej, ale i niechętnie, unosi się nad nim martwota szkół elementarnych i średnich¹⁵³.

Przeważają w literaturze pamiętnikarskiej wspomnienia uczniów, dla których — z perspektywy całego życia — okres szkolny stanowił tylko pewien etap. Pamiętników galicyjskich nauczycieli, wspominających własną pracę zawodową, jest o wiele mniej¹⁵⁴, a wyjątek stanowią wspomnienia organizatorów życia szkolnego¹⁵⁵.

W relacjach dotyczących okresu autonomii niewspółmiernie reprezentowane są dwa, wyraźnie odróżniające się kręgi: pamiętnikarzy pochodzenia chłopskiego (wśród nich wybijających się później działacze politycznych czy znakomitych uczonych) oraz liczniejszych znacznie reprezentantów środowisk miejskich, różnej proveniencji społecznej.

W grupie pierwszej, w relacjach na ogół nie przesłaniających deformującą mgiełką sentymentu kamienistej drogi dziecka chłopskiego do szkół średnich i wyższych, występują z niezwykłą wyrazistością uwarunkowania środowiskowe kariery szkolnej¹⁵⁶.

¹⁵³ Wspomnienia H. Bogdańskiego, A. Józefczyka, K. Mochnackiego w: *Pamiętniki spiskowców i więźniów galicyjskich w latach 1832—1846*, wyd. K. Lewicki, Wrocław 1954; pamiętnik K. Mochnackiego wydał wcześniej A. Knot: *K. Mochnacki, Pamiętniki spiskowca i nauczyciela 1811—1848*, „Twórczość”, VI, 1950, z. 1, s. 8—11. Wspomnienia szkolne K. Brodzińskiego, F. Skobla, N. Bętkowskiego, A. Józefczyka, S. Sobieskiego, Z. Kaczkowskiego, L. Powidaj, Z. Sawczyńskiego, A. Stronera, J. K. Turskiego, S. Tarnowskiego, B. A. Baranowskiego, K. Chłędowskiego w: *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, wyd. A. Knot, Kraków 1955 (ostatni pamiętnik również w: K. Chłędowski, *Pamiętniki*, t. I, wyd. A. Knot, Wrocław 1957, s. 43—59); J. Horoszkiewicz, *Notatki z życia*, wyd. H. Wereszycy, Wrocław 1957; *Pamiętniki urzędników galicyjskich*, wyd. I. Homola i B. Łopuszański, Kraków 1978 (wspomnienia B. Gregorowicza i J. Doboszyńskiego).

¹⁵⁴ *Pamiętniki nauczycieli-weteranów*, wyd. M. Kozakiewicz, Warszawa 1958 (wspomnienia L. Leszko, T. Nowocień, M. Kisińskiego, A. Rożka, F. Gosztyla); *Pamiętniki nauczycieli. W 75-lecie ZNP*, pod red. J. Chałasińskiego, Warszawa 1980 (z Galicją wiążą się wspomnienia M. Smulikowskiej, J. Plechoty, W. Sali, J. Podgórcznego); *Prace nieszyfowe*, opr. A. Rauch, Rzeszów 1974 (1 relacja anonimowa); E. Kuroczko, *Na trudnej drodze nauczyciela*, Warszawa 1962; R. Piłtera, *Życie na wyrost*, Warszawa 1962; H. Barycz, *Jaroslawa Wita Opatrnego „Kartki ze wspomnień staroego nauczyciela o Nowym Sączu*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, XXVIII, 1982, s. 125—143.

¹⁵⁵ Własne stanowisko w sprawach szkolnych w okresie namiestnikowstwa prezentuje M. Bobrzyński, *Z moich pamiętników*, wyd. A. Galos, Wrocław 1957; M. Falski, *Z okrucich wspomnień*, PHO, XXIV, 1981, s. 599—603; przytoczone powyżej wspomnienia M. Pollaka.

¹⁵⁶ W. Witos, *Moje wspomnienia*, Warszawa 1978 (pesymistyczna ocena pracy oświatowej inteligencji na wsi i pesymistyczny obraz „karier” uczniów wiejskich); J. Stapiński, *Pamiętnik*, wyd. K. Dunin-Wąsowiec, Warszawa 1959; J. Bojko, *Ze wspomnień*, wyd. K. Dunin-Wąsowiec, Warszawa 1964; J. Rajczkowski, *Wśród polityków i artystów (Ze wspomnień redaktora)*, wyd. W. Stankiewicz i M. Wronkowska, Warszawa 1969; S. Bąk, *Książka na wsi galicyjskiej przed pierwszą wojną światową (relacja pamiętnikarska)*, „Roczniki

W grupie drugiej dostrzec można znamienny podział na wspomnienia uczniów pochodzących z dużych miast, Krakowa i Lwowa¹⁵⁷, oraz wychowanków szkół w małych miejscowościach, wspominających zresztą lata szkolne najczęściej bez kompleksów prowincjonalnych, na odwrót — podkreślających rolę szkoły jako ośrodka pobudzającego klimat intelektualny prowincji¹⁵⁸.

Malo wyzyskiwane w literaturze naukowej pamiętniki są odbiciem procesu kształtowania się świadomości społecznej i narodowej inteligencji galicyjskiej. W świetle wspomnień dwa czynniki odgrywają w tym procesie najważniejszą rolę: jednym z nich są prace samokształceniowe, w mniejszym lub większym stopniu powiązane z konspiracją polityczną, a infiltrujące szeroko w środowisko młodzieży szkolnej; czynnikiem drugim wyraźnie kształtującym profil intelektualny i moralny uczniów jest osobowość nauczyciela, zapisująca się trwale, w sensie pozytywnym lub negatywnym, na kliszy wspomnień minionych lat.

Dokonany tu, pobiczny z konieczności, przegląd bieżących prac nad dziejami oświatowymi Galicji miał na celu zarysowanie kierunków bieżących badań i — najogólniej — zasięgu eksplorowanych źródeł. Zjawiskiem uderzającym jest niewielka ilość publikacji obejmujących szersze zagadnienia. Przeważają wypowiedzi o charakterze przyczynkarskim, skupione wokół kilku zagadnień, oparte na wąskiej bazie źródłowej, często bez odniesienia do istniejącej, współczesnej i dawnej literatury przedmiotu. Przede wszystkim jednak nieodparcie narzuca się wrażenie, że nad badaniami nad przeszłością Galicji ciąży trudności w wyzyskaniu ważnych i obfitych materiałów źródłowych, znajdujących się za granicą, które nie mogą być poddane długotrwałej, systematycznej kwerendzie.

Biblioteczne", XIV, 1970, z. 3/4, s. 993—1009; S. Pigoń, *Z Kombatantów w świat. Wspomnienia młodości*, wyd. I, Kraków 1946, wyd. V, Warszawa 1983 (fragment w: *Galicja w dobie autonomizacji...*, s. 224—227); S. Kot, *Wspomnienia*, „Zeszyty Historyczne”, nr 11, Paryż 1967, s. 95—122; nr 12, s. 163—178; nr 13, Paryż 1968, s. 78—91; nr 14, s. 123—149; H. Barycz, *Moje szkoły historyczne*, „Roczniki Biblioteczne”, XIII, 1969, z. 1—2, s. 299—310; Wspomnienia W. Wlęcka, J. Jakóbca, M. Czuly, J. Madejezyka w: *Galicyjskie wspomnienia szkolne...* (pamiętnik J. Madejezyka opublikowany w całości w 1965 r.); M. Kunysz, *Wściebki i wrażliki. Pamiętnik chłopca galicyjskiego*, wyd. B. Tondos, Warszawa 1973.

¹⁵⁷ Kraków: Wspomnienia B. Drobnera, M. Turckiego, A. Szlapy, R. Kiełkowskiego w: *Kopieje wspomnień*, wyd. II, Kraków 1984; B. Drobner, *Bezustanna walka*, Warszawa 1962; K. Nitsch, *Ze wspomnień językoznawcy*, Kraków 1960. Lwów: S. Łempicki, *Złote paski*, Warszawa 1957; M. Tyrowicz, *W galicyjskim gimnazjum*, „Pamiętnikarstwo Polskie”, III, 1973, nr 3/4, s. 118—124.

¹⁵⁸ F. Bielak, *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*, opr. K. Świerżowski, Kraków 1979; J. Błoński, *Pamiętnik 1891—1939*, Kraków 1981; W. Czaplński, *Szkoła w młodych oczach*, Kraków 1982; A. Kopacz, *W gimnazjum rzeszowskim w pierwszych latach XX w.*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, IV, 1962—1963; J. Krzyżanowski, *Ruch polityczny młodzieży w Sanoku przed 1914 r.*, PHO, XXIV, 1981, nr 3, s. 311—318; F. Leja, *Wspomnienia z lat szkolnych*, [w:] *Z dziejów Leżajska...*, s. 227—231; H. Barycz, „Fragmenty pamiętnikarskie” *Czesława Nankęgo*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, XXVII, 1982, s. 223—250; Wspomnienia E. Dunikowskiego i J. Wierzbowskiego w: *Galicyjskie wspomnienia szkolne...* F. Persowski, *Wspomnienia ze szkoły austriackiej i z I wojny światowej*, „Rocznik Przemyski”, t. 22/23, 1983, s. 431—471.

Powstaje więc zjawisko ucieczki od problemów zasadniczych, decyzja wyboru tematu dyktowana jest raczej względami warsztatowymi niż merytorycznymi. Pytanie o słuszność takiej postawy nie będzie mogło znaleźć odpowiedzi tak długo, jak długo nie zostaną wyczerpane wszystkie możliwości, jakie kryje baza źródłowa dostępna w kraju, w dużej części dotychczas nie wykorzystana lub wykorzystywana bardzo pobieżnie, żeby wymienić czasopiśmiennictwo, sprawozdania i akta różnych instytucji (nie tylko szkolnych), zbiory korespondencji, publicystykę. Nie wyzyskane możliwości kryją także archiwa lokalne i zbiory prywatne.

Wymienione powyżej niektóre opracowania monograficzne dowodzą, że systematyczne prace badawcze prowadzone na podstawie tych zasobów rokują rozwiązanie również wielu innych, omijanych dotąd problemów, weryfikację wielu opinii i wypełnienie wielu luk w dotychczasowym obrazie oświaty galicyjskiej.

RYSZARD WROCYŃSKI
Warszawa

STUDIA I DZIAŁALNOŚĆ MARIANA FALSKIEGO W GALICJI W LATACH PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ *

Wybuch wojny zastał Mariana Falskiego z żoną w Zakopanem, gdzie spędzali wakacje. Jako stali mieszkańcy Królestwa legitymujący się rosyjskimi paszportami nie mogli wrócić do Krakowa, który został ogłoszony twierdzą i pobyt obcokrajowcom w mieście był zabroniony. Udali się więc do Wiednia, gdzie spędzili jesień i zimę 1914—1915 w towarzystwie dość licznej Polonii wiedeńskiej, m.in. uciekinierów z Królestwa przybyłych do Wiednia z tych samych przyczyn, co Falscy. Gorące pierwsze miesiące wojny spędzali na dyskusjach i dzieleniu się wiadomościami, na spotkaniach w domach prywatnych i kawiarniach (Reichsrat Caffé, Central Caffé) ¹. Do zebrań dołączali się często znajomi z Krakowa, m.in. poseł Zygmunt Marek ² i poseł Herman Diamand ³. W czasie przymusowego pobytu w Wiedniu pogłębiał Falski zainteresowania naukowe. Uczęszczał systematycznie do biblioteki uniwersyteckiej, wyposażonej lepiej niż Biblioteka Jagiellońska w literaturę naukową z dziedziny pedagogiki i metodyki nauczania początkowego.

W Wiedniu również pod wpływem dyskusji nad odbudową państwa polskiego zaczął się Falski interesować problemami ustroju szkolnego. „Zbieraliśmy się — pisze Falski — i omawialiśmy te sprawy dość często, w takim na przykład gronie, jak prócz nas Wacław Berent ⁴, Władysław Orkan ⁵, Konstanty Tolwiński (geolog) ⁶, Kazimierz Siwicki (in-

* Fragment monografii: *Marian Falski i reformy szkolne w Rzeczypospolitej*, która ukaże się nakładem PWN.

¹ M. Falski, *Z okruchów wspomnień*, maszynopis, ss. 201, z licznymi wstawkami, łaskawie użyczony mi w porozumieniu z Rodziną Mariana Falskiego przez Jadwigę Woźniczkę, najbliższego wieloletniego współpracownika Mariana Falskiego; numeracja licznych stron powtarza się wskutek dopisków Autora (s. 58).

² Zygmunt Marek, 1872—1931, prawnik, działacz robotniczy, 1911—1914 poseł do parlamentu wiedeńskiego; 1919—1930 poseł na Sejm z ramienia PPS.

³ Herman Diamand, 1860—1931, ekonomista i prawnik, wybitny działacz międzynarodowego ruchu socjalistycznego, 1907—1918 poseł do parlamentu wiedeńskiego, 1919—1930 poseł na Sejm z ramienia PPS.

⁴ Wacław Berent, 1873—1940, pisarz, autor m.in. znanej powieści *Próchno*, obrazującej rozkład wielkomiejskiego środowiska dekadentyzmu artystycznego.

⁵ Władysław Orkan (wł. nazw. Franciszek Smreczyński), 1875—1930, znakomity pisarz, liczne powieści i nowele z życia wsi podgórskiej.

⁶ Konstanty Tolwiński, 1877—1961, autor licznych prac geologicznych, organizator przemysłu naftowego w Polsce.

zynier elektryk), Romuald Minkiewicz (przyrodnik) i inni”⁷. Omawiano sprawy nie tylko szkoły, ale szersze, dotyczące losów wojny i polskich perspektyw. Całe grono miało legitymacje Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN), powołanego na początku wojny w Galicji jako reprezentacji spraw polskich. Interesowano się przebiegiem linii frontu i postęпами armii pruskiej, austriackiej i rosyjskiej. Wyzyskując legitymacje NKN organizowano wyjazdy na tereny polskie, z których wypierano armię rosyjską. Zwiad na teren Śląska zlecono Władysławowi Orkanowi, który był wstrząśnięty nędzą tych terenów. Również i Falski udał się na teren Śląska i Zagłębia. Zatrzymany przez żandarmerię niemiecką przesiedział dwa tygodnie w areszcie. Przygoda nie pozostała jednak bez pożytku. Zatrzymana bowiem została równocześnie grupa wybitnych nauczycieli galicyjskich, a wśród nich Julian Smulikowski⁸, późniejszy poseł na Sejm i jeden z przywódców nauczycielstwa w okresie międzywojennym, z którymi omawiał Falski „wiele interesujących spraw, z dziedziny organizacji szkolnictwa”⁹. Podejmowano indywidualne inicjatywy przygotowania pomocy przyszłej szkole polskiej. Konstanty Tolwiński opracował podręcznik geologii dla szkoły, a Marian Falski zabiegał u Stanisława Michalskiego¹⁰ o zasiłek na ten cel z Kasy im. Miunowskiego. Wacław Berent przygotowywał podręcznik historii literatury polskiej i „zapelniał swój pokój — jak wspomina żartobliwie Falski — kłębami dymu papierosów, wypalanych bez liku, ale i bez rezultatu dla zamierzonego celu”¹¹.

Do Wiednia już w pierwszym roku wojny docierały informacje o ogromnym zainteresowaniu sprawami szkoły na obszarach ziem polskich. Największe ożywienie inicjatyw i dyskusji oświatowych tuż po wybuchu wojny przejawiały polskie środowiska pedagogiczne i oświatowe w Królestwie. Tu bowiem istniały ogniska oporu i walki z czasów rewolucji 1905 roku, wprawdzie przytłumione, ale nie zdłwione przez carską reakcję. Obie działające na terenie Królestwa jawne organizacje nauczycielskie, zarówno radykalny Polski Związek Nauczycielski, jak umiarkowane Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, już w pierwszych miesiącach wojny podjęły prace koncepcyjne nad organizacją polskiego szkolnictwa po odzyskaniu niepodległości.

Z docierających do Wiednia czasopism pedagogicznych polskich dowiadywał się Falski o projektach szkolnych, z których szczególnie wysoko oceniał projekt Komisji Pedagogicznej SNP, która, jak pisał póź-

⁷ Falski, *op. cit.*, s. 59.

⁸ Julian Smulikowski, 1886—1934, działacz oświatowy, współtwórca Związku Nauczycielstwa Polskiego, poseł na Sejm.

⁹ Falski, *op. cit.*, s. 60.

¹⁰ Stanisław Michalski, 1865—1949, działacz oświatowy, współtwórca *Poradnika dla samouków*, dyrektor Funduszu Kultury Narodowej.

¹¹ Falski, *op. cit.*, s. 60.

Marian Fałski w okresie Rewolucji 1905 roku

niej, „zarysowała w początkowym momencie patriotycznego uniesienia zarys ustroju jednolitego o szerokim podłożu demokratycznym, który w razie konkretnego rozwinięcia i zrealizowania mógłby stworzyć nową epokę w dziejach polskiego szkolnictwa”¹². Projekt ten ogłoszony już w początkach 1915 r. w czasopiśmie „Wychowanie w Domu i Szkole”¹³ zasługuje na przypomnienie, ponieważ Fałski będzie do niego wielokrotnie nawiązywać i identyfikować się z jego podstawowymi założeniami, wyrażając żal, że nie doczekał się realizacji ze względów zarówno ekonomicznych, jak i politycznych, wskutek przeciwdziałania sił zachowawczych, dla których był nazbyt rewolucyjny. „Szkolnictwo polskie — głosił projekt — winno

być trzystopniowe. Stopień pierwszy ma stanowić szkoła powszechna siedmioletnia ogólnokształcąca dla wszystkich (wiek kształcenia od 7 do 14 lat). Dalej iść mają szkoły średnie z kursem czteroletnim lub trzyletnim, ogólnokształcąca lub zawodowe (wiek od 14 do 18 lat). Trzecim stopniem szkolnictwa są wreszcie akademie (uniwersytety, politechniki, instytuty)”¹⁴.

W okresie pierwszej wojny światowej wzmogły się również i w autonomicznym szkolnictwie galicyjskim dążenia reformatorskie, zapoczątkowane wcześniej przez istniejące od 1884 r. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych¹⁵. W przededniu wojny, w roku 1913, przedłożyło Towarzystwo Radzie Szkolnej Krajowej memoriał poświęcony reformie gimnazjów galicyjskich, składający się z dwu części: uzasadnienia potrzeby reformy gimnazjum i projektu planu nauczania¹⁶. Gimnazjum ogólnokształcącemu zarzucano przerost filologizmu i historyzmu, szkolom realnym zaś tendencje erudycyjne, brak troski o umiejętność praktycznej aplikacji zdobywanej wiedzy. Były to tendencje wynikające ze specyficznych potrzeb zacofanej ekonomicznie Galicji, ale u ich podłoża

¹² M. Fałski, *Koncepcja szkoły powszechnej i jej rola w ustroju szkolnictwa w okresie międzywojennym w Polsce*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 1, 1963.

¹³ „Wychowanie w Domu i Szkole”, 1915, nr 2.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Zob. m.in. B. Łuczynska, *Krakowskie Kolo TNSW wobec problemów nauczycielskich. 1884—1913*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1985, nr 2.

¹⁶ Projekt planu naukowego ośmioklasowej szkoły realnej w Galicji ułożony przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, „Muzeum”, 1913, dodatek 11.

leżały również bardziej uniwersalne kierunki modernizacji szkolnictwa europejskiego. W 1914 r. Senat Uniwersytetu Jagiellońskiego przedstawił Radzie Szkolnej Krajowej memoriał o stanie szkolnictwa, głównie gimnazjów, domagając się zmian ich struktur programowych i wychowawczych¹⁷. Po powrocie Mariana Falskiego do Krakowa, w połowie 1915 r., rozwój wydarzeń wojennych pobudził na terenie Galicji wysiłki nad stworzeniem projektu szkolnictwa w odrodzonym państwie. Problematyce ustroju szkolnego w przyszłej Polsce poświęcony był VIII Zjazd Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w 1917 r. w Krakowie. Referaty i dyskusje projektowały rozbudowę i rozszerzenie programowe szkoły powszechnej oraz unowocześnienie programu szkoły średniej poprzez wprowadzenie nowych treści odzwierciedlających postęp nauki¹⁸.

W szersze problemy pedagogiki i organizacji polskiego szkolnictwa wprowadzały Mariana Falskiego prace Centralnego Biura Szkolnego powołanego w 1915 r. przez Naczelny Komitet Narodowy w Krakowie¹⁹. Zadaniem Biura, którego kierownictwo powierzono Ksaweremu Praussowi, była organizacja szkolnictwa polskiego na terenach Królestwa Polskiego, opuszczonych przez armię rosyjską i objętych przez wojenną administrację austriacką. Z Ksawerem Praussem łączyły Mariana Falskiego liczne kontakty polityczne z okresu rewolucji 1905 roku. Obaj związani byli z obozem socjalistycznym, choć reprezentowali odrębne frakcje ruchu socjalistycznego — Falski PPS-Lewicę, sprzymierzoną z Socjalną Demokracją Królestwa Polskiego i Litwy, Prauss PPS-Frakcją Rewolucyjną, co doprowadziło go wraz z żoną Zofią, również wybitną działaczką socjalistyczną, do ściślejszego związania z obozem legionowym. Na licznych dyskusjach i sporach teoretycznych między obiema frakcjami ruchu socjalistycznego Falski spotykał Ksawerego Praussa i mimo różnic ideologicznych w dziedzinie taktyki rewolucji żywił głęboki szacunek dla wiedzy i zaangażowania społecznego Ksawerego Praussa. Właśnie w Galicji nastąpiło ściślejsze współdziałanie między obu wybitnymi działaczami socjalistycznymi, i to na płaszczyźnie programów pedagogicznych.

Prauss, poważnie chory na gruźlicę, osiadł po rewolucji 1905 r. i krótkich studiach w Paryżu w Zakopanem, gdzie zorganizował internatową szkołę dla dzieci zagrożonych gruźlicą. Szkoła ta obok specjalnego programu opieki zdrowotnej realizowała oryginalny „nowego typu” program dydaktyczno-wychowawczy, oparty na idei budzenia w młodzieży „za-

¹⁷ *Wszecznica Jagiellońska o szkołach średnich*, „Muzeum”, 1914, s. 175—181.

¹⁸ Referaty główne przedstawił: prof. Władysław Heinrich, „O ważności poszczególnych grup przedmiotów w szkole średniej dla ogólnego wykształcenia”, prof. Kazimierz Morawski, „O studiu klasycznym w szkole średniej”, prof. Marian Smoluchowski, „O znaczeniu nauk ścisłych”.

¹⁹ H. Radlińska, *Centralne Biuro Szkolne*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską, 1901—1917*, praca zbiorowa pod red. B. Nawroczyńskiego, t. 2, Warszawa 1934, s. 201—208.

miłowania do przyrody i zainteresowania dla spraw społecznych”²⁰. Marian Fałski w czasie pobytu w Zakopanem nawiązał z Praussem współpracę pedagogiczną i objął funkcje nauczyciela szkoły²¹. Nie zachowały się dokumenty tego eksperymentu szkolnego w Zakopanem, należy jednak przypuszczać, że ideologia szkoły oraz pierwsze systematyczne doświadczenia pracy nauczycielskiej wywarły wpływ na poglądy pedagogiczne i dalszą działalność Fałskiego.

W Centralnym Biurze Szkolnym skupiło się liczne grono pedagogów i działaczy oświatowych ze wszystkich pionów szkolnictwa i z różnych obszarów kraju, wśród nich wielu dawnych działaczy Kola Wychowawców²² oraz wybitni przedstawiciele świata pedagogicznego Galicji²³. Jesienią 1916 r. działalność Centralnego Biura Szkolnego została jednak przerwana przez władze austriackie, a jej czołowi działacze z Ksawerym Praussem zostali aresztowani i oskarżeni o działalność dywersyjną. Jednak rezultatów krótkotrwałej działalności Biura nie dało się unicestwić. Nastąpiło ogromne ożywienie inicjatyw szkolnych i — co może najważniejsze — uaktywnienie się nauczycielstwa jako środowiska zawodowego, które brało na siebie ciężar odpowiedzialności za szkolnictwo w różnych regionach kraju²⁴.

Po powrocie do Krakowa latem 1915 r. kontynuował Fałski na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego studia przerwane wybuchem wojny i koniecznością wyjazdu do Wiednia. „Zapisałem się — napisze w *Okruchach wspomnień*²⁵ — na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego, widząc odejście swoje od techniki ku humanistyce, poruszającej nas wówczas nurtujące zagadnienia człowieka i zapewniającej może łatwiejsze znalezienie zatrudnienia w tej dziedzinie”. W liberalnej strukturze ówczesnych studiów uniwersyteckich studenci posiadali dużą swobodę w doborze wykładów i seminariów; Marian Fałski uczęszczał na wykłady prof. Władysława Heinricha z historii filozofii, teorii poznania i psychologii, prof. Jana Rozwadowskiego z językoznawstwa ogólnego, prof. Ignacego Chrzanowskiego z historii literatury polskiej oraz prof. Jana Śleszyńskiego z matematyki i logiki²⁶. Bliskie mu były szczególnie zajęcia prowadzone przez prof. W. Heinricha z uwagi

²⁰ H. Grotowska, *Ksawery Prauss (1874—1925)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1947, nr 2.

²¹ Fałski, *op. cit.*, s. 60.

²² Radlińska, *op. cit.*

²³ *Ibidem*. Wśród najwybitniejszych współpracowników CBS Helena Radlińska wymienia: Zofię Praussową, Władysława Weychert-Szymanowską, dra Zygmunta Januszczyńskiego, Kazimierza Kornilowicza; w Zagłębiu czynni byli m.in.: Gustaw Lewicki, dr Adam Piwowar, Antoni Sujkowski, E. Warehoł, inż. Antoni Minkiewicz; w Piotrkowie: Sławomir Czerwiński, Kazimierz Rudnicki, Stanisław Fromowicz, Ludwika Trzebińska; z Krakowa współdziałali: Helena Witkowska, dr Zofia Szybalska, dr Marian Raciborski, dr Wł. Świerczyński. Lista ta — zastrzeżona — Radlińska — „nie jest bynajmniej pełna”.

²⁴ Radlińska, *op. cit.*

²⁵ Fałski, *op. cit.*, s. 52.

²⁶ Fałski, *op. cit.*, s. 61—62.

na ich bezpośredni związek z problemami metodyki nauczania początkowego: Włączył się bezpośrednio do pomocy prof. Heinrichowi w organizacji Pracowni Psychologii Doświadczalnej (przy ul. Łobzowskiej). W pracowni tej rozpoczął własne badania nad psychologią czytania oraz zapoznał się ze stanem badań światowych w tej dziedzinie. Wyniki tych badań okazywały wielką użyteczność dla metodyki nauczania początkowego. Utwierdzały równocześnie Falskiego w przekonaniu o dużej przyszłości pedagogiki eksperymentalnej, którą na terenie Niemiec współcześnie rozwijał prof. Ernst Meumann²⁷.

W 1916 r. uzyskał Marian Falski etat „demonstratora” w Laboratorium Heinricha, co m.in. poszerzyło możliwości własnych badań. Wyniki tych badań już we wstępnym etapie były na tyle znaczące, że na ich podstawie opracował i przedstawił Radzie Wydziału Filozoficznego rozprawę doktorską, na której podstawie otrzymał w 1917 r. stopień doktora²⁸.

Promotor i opiekun naukowy Mariana Falskiego prof. Władysław Heinrich czynił w tym czasie starania o kreowanie katedry pedagogiki na Uniwersytecie Jagiellońskim²⁹. W osobie uzdolnionego „demonstratora” Pracowni upatrywał doskonałego kandydata na to stanowisko. Z inspiracji prof. Heinricha złożył Falski po uzyskaniu doktoratu podanie do władz Akademii Umiejętności w Krakowie o subwencję z Fundacji Edukacyjnej im. Wiktora Osławskiego³⁰ na wyjazd do Genewy dla pogłębienia studiów w zakresie pedagogiki teoretycznej u prof. Eduarda Claparède'a. Pierwsze podanie nie uzyskało aprobaty władz Akademii, pedagogika jako nauka nie miała bowiem najlepszej lokaty wśród dyscyplin uniwersyteckich. Heinrich jednak nie ustawał w zabiegach. Falski po odmowie pierwszego podania wniósł nowe, tym razem o pełne stypendium zagraniczne na badania w dziedzinie pedagogiki ogólnej i eksperymentalnej oraz dla zapoznania się ze szkolnictwem w różnych krajach³¹. Podanie to poparł i uzasadnił prof. Heinrich pisząc m.in., że „dotychczasowa działalność dra Falskiego przedstawia go jako bardzo gruntownego i poważnego pracownika naukowego [...] W szkolnictwie polskim w ogóle, a w Uniwersytecie Krakowskim w szczególności brak

²⁷ Ernst Meumann, 1862—1915, pedagog niemiecki, twórca laboratorium badań nad dzieckiem w Hamburgu. Główne dzieło: *Vorlesungen zur experimentellen Pädagogik*, 1907.

²⁸ Skrócona wersja pracy doktorskiej została opublikowana w 1923 r. w języku francuskim w „Sprawozdaniach z Prac Laboratorium Psychologii Eksperymentalnej Uniwersytetu Jagiellońskiego”: *Recherches sur l'acte de lecture d'après les recherches de M. Falski* (un abrégé d'une thèse de doctorat, présenté par M. le Dr Falski en 1917. Par M. le prof. Dr. W. Heinrich), s. 242—269.

²⁹ M. J. Nedza, *Polityka stypendialna Akademii Umiejętności w latach 1878—1920. Fundacje Gałęzowskiego, Piłcockiego i Osławskiego*, Wrocław 1973, s. 73.

³⁰ Wiktor Osławski, 1814—1893, uczestnik powstania listopadowego, emigrant polityczny w Paryżu. Znaczną fortunę przekazał Akademii Umiejętności w Krakowie na kształcenie młodych Polaków na profesorów uczelni galicyjskich (Nedza, *op. cit.*, s. 18).

³¹ Nedza, *op. cit.*, s. 73.

sily naukowej, która mogłaby udzielać zasad pedagogiki kandydatom do stanu nauczycielskiego [...] Dr Falski jest kandydatem, który po uzupełnieniu studiów za granicą spełni to zadanie. W interesie więc zarówno uniwersytetu, jak szkolnictwa polskiego leży, aby umożliwić mu uzupełnienie potrzebnej wiedzy do objęcia w przyszłości katedry pedagogiki"³². Komitet Fundacji tym razem przychylnie ustosunkował się do podania Falskiego i przyznał mu stypendium na rok 1917/18. Dzięki temu Falski odbył roczne studia najpierw w Genewie, u prof. E. Claparede'a, a następnie w Wiedniu, gdzie w Bibliotece Uniwersyteckiej zapoznawał się z najnowszą literaturą poświęconą badaniom pedagogicznym i psychologicznym, oraz w Lipsku. W Wiedniu uczęszczał również w semestrze zimowym 1917/18 na wykłady w tamtejszej Akademii Nauczycielskiej³³.

Parokrotnie w czasie studiów przyjazdy do Krakowa, liczne kontrakty z przedstawicielami nauk pedagogicznych na Zachodzie oraz dyskusje z wybitnymi polskimi pedagogami i działaczami politycznymi w gorących i pełnych oczekiwań końcowych latach pierwszej wojny, kiedy klęska mocarstw centralnych rysowała się zupełnie wyraźnie — siłą rzeczy wprowadzały Falskiego w dynamiczne problemy założeń ustrojowych szkolnictwa w przyszłej Polsce. Niedawny działacz rewolucji 1905 roku miał w tych sprawach jasne stanowisko, które postawiło go wkrótce w pozycji rzecznika określonej ideologii szkolnej i głośnego, świetnie przygotowanego do obrony swego stanowiska polemisty i ideologa. Pierwsze starcie miało miejsce w Krakowie, i to w okolicznościach raczej nie zamierzonych.

* * *

W grudniu 1917 roku Krakowskie Kolo TNSW zorganizowało wykład dra Tadeusza Lopuszańskiego, członka Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie i inspektora szkół na obszarach wojskowej okupacji austriackiej³⁴, na temat przyszłej organizacji szkolnej w Polsce. W referacie swym wyszedł Lopuszański od krytyki organizacji szkolnej w Galicji oraz od projektu organizacji szkolnej opracowanego przez Komisję Pedagogiczną Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie w 1915 r., którego zasady przedstawiłszy powyżej.

Organizacji szkolnej Komisji Pedagogicznej SNP z 1915 r. przeciwstawił Lopuszański własny projekt, którego istotnymi elementami były: selekcyjna siednioletnia szkoła ludowa oraz nie powiązana z nią szcze-

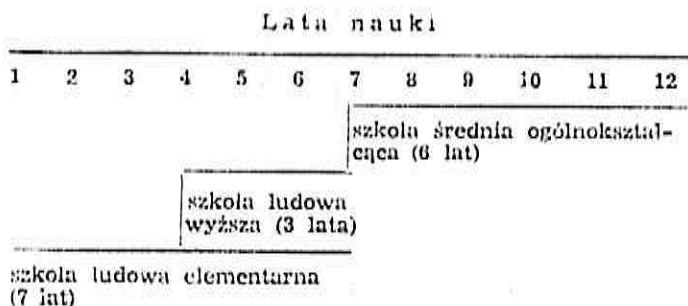
³² *Ibidem*, s. 74.

³³ *Ibidem*, s. 73.

³⁴ Tadeusz Lopuszański, 1884—1955, pedagog, 1919—1920 minister WRIOP, następnie wiceminister. W latach 1928—1939 był dyrektorem (i twórcą) gimnazjum w Rydzynie, nawiązującego do Ideologii wychowawczej Stanisława Konarskiego. Kładł wielki nacisk na wychowanie obywatelskie, wychowanie społeczno-moralne, rozwijanie twórczych zainteresowań. Zob. *Gimnazjum i Liceum im. Sulikowskich w Rydzynie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1960, nr 2.

cioletnia szkoła średnia (gimnazjum). Ideą naczelną projektu Łopuszańskiego była selekcja młodzieży na podstawie wyników osiągnięć szkolnych, i to dwukrotna — zasadnicza selekcja po trzech latach nauki, a więc w wieku 10 lat, i powtórna selekcja po sześciu latach nauki, a więc wieku 13 lat.

SCHEMAT USTROJU SZKOLNEGO WEDŁUG TADEUSZA ŁOPUSZAŃSKIEGO

Zródło: M. Falski, *Fragmenty prac z zakresu oświaty 1900—1944*, Wrocław 1974, s. 152.

Odczyt Łopuszańskiego odbył się 29 grudnia 1917 r. i zgromadził liczne grono słuchaczy. Falski znalazł się na odczycie okazjonalnie w czasie przyjazdu do Krakowa na krótką przerwę świąteczną. W czasie odbywanych studiów zagranicznych interesował się kierunkami nowszej pedagogiki i projektami reformy szkoły i stwierdził w wykładzie wybitnego przedstawiciela galicyjskiego świata pedagogicznego projekt tradycjonalistyczny, odbiegający od trendów rozwojowych współczesnej szkoły w Europie i Stanach Zjednoczonych. Reakcja Falskiego na projekt Tadeusza Łopuszańskiego była natychmiastowa i ostra. „Zaskoczony i zgorzszony tym, co słyszałem — napisze we wspomnieniach — wystąpiłem z ostrą krytyką projektu Łopuszańskiego, usiłując wykazać brak dla tej koncepcji uzasadnienia ogólnopedagogicznego, jak też jej szkodliwość ze względów społecznych, natomiast z całkowitym poparciem dla projektu Komisji Pedagogicznej. Wypowiedź moja wywołała znaczne niezadowolenie wśród niektórych uczestników tego zebrania, zwłaszcza jego przewodniczącego, kierownika Biura Zjazdów, dra Karola Dawidowskiego²⁵, ze względu na wielki autorytet, jakim cieszył się dr Łopuszański w Towarzystwie Nauczycieli Szkół Wyższych i w Radzie Szkolnej Krajowej”²⁶.

Sprawę tę uznał Falski za na tyle ważną, że stanowisko swoje opra-

²⁵ Karol Dawidowski, pedagog i działacz oświatowy w Galicji, organizator konferencji nauczycielskich w przededniu niepodległości, poświęconych dyskusji nad aktualnymi problemami oświaty; kierownik powołanego dla tych celów przez TNSW Biura Zjazdów.

²⁶ Falski, *op. cit.*, s. 66.

cował szczegółowo i opatrzył uzasadnieniem naukowym w osobnej publikacji pomieszczonej w początkach 1918 r. na łamach „Ruchu Pedagogicznego” i „Głosu Nauczycielskiego”³⁷. W publikacji tej godzi Falski przede wszystkim w zasadę wczesnej selekcji dzieci i młodzieży. Uważa tę selekcję za pedagogicznie błędną, a z punktu widzenia społecznego i humanitarnego za krzywdzącą dziecko. Oto główne założenia wywodu Falskiego.

Z punktu widzenia pedagogiki klasyfikacja uzdolnień dzieci we wczesnym wieku szkolnym nie jest możliwa, bo nauki pedagogiczne nie dysponują przekonywającym pojęciem uzdolnień. Każdy doświadczony nauczyciel wie dobrze, że postępy szkolne nie mogą stanowić kryterium uzdolnień. Wczesna selekcja młodzieży i oparta na niej zróżnicowana struktura szkolna, odrębna dla dzieci uznane za zdolne i odrębna dla dzieci uznane za mniej zdolne lub niezdolne, spowodowałaby ogromne szkody społeczne. Organizacja szkolna oparta na selekcji we wczesnych fazach życia dzieci i młodzieży prowadziłaby do tego, że młodzież uznana za mniej zdolną otrzymywałaby wykształcenie najniższe, nieco „zdolniejsi” cokolwiek wyższe, jak to czynią szkoły wydzielone, a tylko „najzdolniejsi” mieliby drożność do szkół średnich (gimnazjów) i ewent. wyższych (uniwersytetów) i pomnażaliby kadry inteligencji.

„Powstaje pytanie — stwierdza Falski — czy podobne skupienie osobników zdolnych na stanowiskach inteligenckich ogalanie zaś z takich ludzi stanowisk niższych byłoby dla organizacji pracy w społeczeństwie pożądane i potrzebne? Zdaniem naszym taka potrzeba nie zachodzi. Całe kategorie zajęć i zawodów, pochłaniających w naszych warunkach społecznych olbrzymi procent ludzi z wyższym wykształceniem, jak najrozmaitsze prace biurowe, urzędnicze, itp. bynajmniej większych zdolności nie wymagają. I odwrotnie, całe mnóstwo zawodów i zajęć obejmowanych przez ludzi z wykształceniem niższym, jak obsługa maszyn, monterstwo itp. zdolności wymaga. Byłoby więc marnotrawstwem sił społecznych, gdybyśmy wszystkich ludzi zdolnych skupiali specjalnie w obrębie zawodów i zajęć inteligenckich, z których tylko bardzo nieznaczna część daje pole do użytkowania zdolności. Wielką też stratą byłoby dla społeczeństwa, gdybyśmy stanowiska niższe, stanowiące nieraz w organizacji społecznej placówki bardzo ważne (przemysł, handel, rzemiosło itp.), z ludzi zdolnych ogalali”³⁸.

Największą jednak krzywdę system oparty na wczesnej selekcji szkolnej wyrządza samym dzieciom. Jest to system głęboko niehumanitarny, skazujący dużą masę młodzieży już w zaraniu życia na ograniczony zakres wykształcenia i ograniczający perspektywy życiowe. System taki pozorowany różnicą uzdolnień jest w istocie swej systemem determino-

³⁷ „Głos Nauczycielski”, 1918, nr 7 i 8; „Ruch Pedagogiczny”, 1918, nr 2 i 6.

³⁸ M. Falski, *Fragmety prac z zakresu oświaty 1900—1944*, Wrocław 1974, s. 155.

wanym czynnikami natury zewnętrznej, najczęściej warunkami życia dzieci. Musimy więc nie drogą segregacji szkolnej, ale innymi środkami rozwiązywać różnice poziomów rozwoju o różnym etiologicznym podłożu.

Problemowi temu poświęca Falski więcej miejsca przy omawianiu organizacji współczesnego kształcenia młodej generacji. Rozwinął mianowicie pionierską wówczas u nas, choć nienową w myśli i praktyce pedagogicznej europejskiej, ideę powszechnych przedszkoli, celem wyrównywania nierówności startu szkolnego dzieci z różnych kręgów społecznych, oraz opieki socjalnej nad dziećmi specjalnej troski. Powołuje się Falski na przykłady wielu krajów przodujących w dziedzinie wychowawczej, jak Szwajcaria francuska, gdzie upowszechnione są tzw. ogródki dla dzieci w wieku przedszkolnym, Francja organizująca tzw. *écoles maternelles*, Dania, Szwecja i inne kraje. Wychowanie przedszkolne uznaje za szczególnie ważne w miastach, gdzie z jednej strony „inteligencja wprost chucha na swe dzieci, a z drugiej ludność robotnicza nie ma możliwości dania swym dzieciom elementarnych nawet warunków sprzyjających jakiemu takiemu rozwojowi; zamknięte w czterech nagich ścianach suterenu lub poddasza, lub też spędzające część czasu na brudnej klatce schodowej tępiją z powodu najzupelniejszego zaniedbania”³⁹.

Ta motywacja ulegnie w dalszych pracach ustrojowo-szkolnych Falskiego pogłębieniu, powszechne przedszkola staną się integralnym elementem jego koncepcji ustroju szkolnego rozwijanych następnie w Polsce niepodległej. Należy — głosi Falski — „poczytać za wielki obowiązek powstającego naszego szkolnictwa położenie nacisku na wychowanie przedszkolne i wysunięcie od pierwszej chwili hasła opieki społecznej nad dziećmi. Tylko bowiem szkoła nadać może większą planowość pomocy okazywanej dzieciom niezamożnym ze strony stowarzyszeń dobroczynnych, tylko szkoła może wywalczyć większe na ten cel środki ze strony czy to miasta, czy gminy i znać z tej akcji upokarzającej często filantropii”⁴⁰.

Ważnym również zadaniem jednolitej szkoły podstawowej w odrodzonym państwie winna być modyfikacja programów szkolnych, wynikająca z nowej funkcji szkoły podstawowej jako obowiązkowej i powszechnej dla dzieci wszystkich warstw społecznych. Dotychczasowe programy szkolne nawet na szczeblu elementarnym są dostosowane do świata pojęć dzieci ze środowisk inteligentnych. Tę jednostronność, zauważa Falski, można w dużym stopniu usunąć, starając się dawać w początkach nauki treść możliwie dostępną dla dzieci z różnych sfer i rozszerzając następnie ten materiał nie tylko z obszaru kultury inteligencji, ale i kultury ludowej. „Reforma taka ułatwiłaby wspólną naukę dzieci z różnych pochodzących środowisk, byłaby też z wielką korzyścią dla

³⁹ *Ibidem*, s. 164—155.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 165.

ogólnej kultury narodowej”⁴¹. „Przy pomocy wzmiankowanych środków — konkluduje Fałski — w wychowaniu przedszkolnym, opiece społecznej i pewnej reformie podręczników — można w znacznym stopniu wyrównać różnice uzdolnień dzieci związane z pochodzeniem tych ostatnich z różnych środowisk społecznych”⁴².

Jakkolwiek rozprawa Mariana Fałskiego *W sprawie nowego projektu organizacji polskiego szkolnictwa powszechnego* powstała jako rezultat polemiki z projektem ustroju szkolnego Tadeusza Łopuszańskiego, przedstawionym w końcu grudnia 1917 r. w Krakowie na zebraniu zorganizowanym przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych — to jednak niezależnie od akcentów polemicznych zajmuje ważne miejsce w twórczości Fałskiego, czołowego teoretyka ustroju szkolnego w Polsce i twórcy zwartej szkoły metodologicznej w badaniu procesów funkcjonowania ustroju szkolnego. Formułuje w niej bowiem Fałski założenia i problemy, które wyznaczać będą szlaki kierunkowe jego teorii ustroju szkolnego. Zaliczyć do nich należy: zasadę szkoły jednolitej, bez barier selekcyjnych, dostępnej i obowiązkowej dla całej młodej generacji; wyrównywanie startu szkolnego dzieci z różnych środowisk społecznych poprzez wprowadzenie powszechnej instytucji przedszkoli; zorganizowanie szerokiej pomocy socjalnej dla dzieci o zagrożeniach rozwojowych zarówno natury fizycznej, jak społeczno-moralnej; unowocześnienie programów i pomocy szkolnych wprowadzających młodą generację w dorobek kulturalny całego narodu zarówno elity społecznej, jak szerokich mas ludowych.

Te fundamentalne założenia swojej szkoły naukowej sformułował w końcowym etapie przymusowej emigracji w Galicji. Nietrudno w nich odnaleźć i rezultaty studiów, których możliwość stworzył mu Uniwersytet Jagielloński (Zakład Psychologii Doświadczalnej prof. W. Heinricha) i Akademia Umiejętności, dzięki stypendium fundacji W. Osławskiego. Badacz twórczości Fałskiego bez trudu znajdzie również w tych założeniach odbicie światopoglądu politycznego niedawnego trybuna rewolucji 1905 roku w Warszawie i żarliwego rzecznika ideologii Socjalnej Demokracji Królestwa Polskiego i Litwy.

* * *

W okresie załamania się mocarstw centralnych i odzyskania przez Polskę niepodległości miał Fałski otwartą drogę do kariery uniwersyteckiej. W 1918 r. władze Akademii Umiejętności w Krakowie i Uniwersytetu Jagiellońskiego przedłużyły Fałskiemu stypendium na studia zagraniczne w następnym roku⁴³ i nie wskazywało, że w decyzjach kandydata do katedry uniwersyteckiej nastąpi zasadniczy przełom. Fałski

⁴¹ *Ibidem*, s. 166.

⁴² *Ibidem*, s. 168.

⁴³ Nedza, *op. cit.*, s. 74.

nie skorzystał jednak z prolongaty stypendium. Z chwilą odzyskania niepodległości postanowił wrócić do Warszawy i włączyć się do prac nad organizacją szkolnictwa w niepodległym kraju. Jakie były okoliczności i jaka przyczyna tej niespodziewanej decyzji? Oddajemy głos Falskiemu, którego relacje w tej sprawie są wprawdzie lakoniczne, ale zdecydowane.

„Z uzyskaniem przez Polskę niepodległości i w przewidywaniu ześrodkowania centralnych zagadnień ustrojowo-szkolnych w stolicy kraju — pisze Falski — powzięliśmy z żoną decyzję opuszczenia gościnnego i przyjacielskiego Krakowa i przeniesienia się do Warszawy. Nie dotrzymałem w związku z tym swych moralnych zobowiązań w stosunku do Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Umiejętności. Zakomunikowałem profesorowi Heinrichowi naszą decyzję z odpowiednim mogącym być pewnym usprawiedliwieniem uzasadnieniem [...] Był to dla nas zasadniczy zwrot, wróżący dla mnie możliwość swobodniejszego ukształtowania pracy naukowej i społecznej, jak też ułożenie naszego życia prywatnego w większym dostosowaniu do chociaż w początkach powolnej, lecz pogłębiającej się choroby żony”⁴⁴. Tę samą motywację rezygnacji z perspektyw katedry uniwersyteckiej w Krakowie podał Falski w końcu życia w liście do Marii J. Nedzy, cytowanej wyżej autorki o polityce stypendialnej Akademii Umiejętności w Krakowie⁴⁵. Na pytanie o okoliczności uzyskania stypendium na studia zagraniczne i powody rezygnacji z ubiegania się o katedrę pedagogiki Marian Falski wyjaśnia: „w Akademii istniała zasada przyznawania stypendiów na studia zagraniczne w szczególności osobom powoływanym na katedry Uniwersytetu Jagiellońskiego. Do tej grupy należałem, miałem bowiem propozycję Wydziału Filozoficznego objęcia katedry pedagogiki. Powrót mój z Wiednia nastąpił w momencie uzyskania przez Polskę niepodległości i powstania możliwości pracy w organizacji szkolnictwa w Warszawie w Ministerstwie WRiOP, jak też w innych placówkach o charakterze wyższych uczelni. Choć z dużym żalem, pożegnałem wówczas Kraków i na katedrę pedagogiki powołany wkrótce został prof. Mysłakowski”.

W decyzji Falskiego dwa motywy grały rolę główną: choroba żony i w związku z tym chęć znalezienia się w środowisku, z którym łączyły Falskich powiązania rodzinne, w mieście stołecznym z lepszymi być może perspektywami pomocy leczniczej, a ponadto — co zapewne stanowiło motyw decydujący — głębokie przekonanie o kluczowym znaczeniu dla odrodzonego kraju sprawy organizacji oświaty powszechnej i szkolnictwa. Przekonanie o doniosłości organizacji szkolnej dojrzywało w Falskim zwłaszcza od czasu sporu o selekcje szkolne z Tadeuszem Łopuszańskim. Oto bezpośrednio wyznanie Falskiego: „Dla mnie osobiście epizod ten miał większe znaczenie. Odsłonił mi oczy na olbrzymią rolę społecz-

⁴⁴ Falski, *op. cit.*, s. 67—68.

⁴⁵ Nedza, *op. cit.*

na — zwłaszcza w owym momencie — zagadnień organizacji szkolnictwa. Strzałka moich zainteresowań skierowanych na pedagogikę doświadczała i żmudne dociekania laboratoryjne przechylać się wraz z tym zaczęła ku zagadnieniom organizacyjnym całego systemu oświatowego⁴⁶.

Jest to wyznanie bardzo znamienne, odzwierciedla bowiem nie tylko motywy dramatycznego zwrotu w drodze życiowej Mariana Fałskiego. W równym stopniu ta dramatyczna decyzja ujawnia cechy osobowości Fałskiego, które już wcześniej, u progu dojrzałej młodości, wyrwały go z atmosfery dworu kresowego i zaprowadziły na barykady rewolucyjnej Warszawy, gdzie miała się — w przekonaniu najbardziej ofiarnych ideologów rewolucji — rozegrać walka o niepodległość i społeczny kształt kraju. Te same zapewne cechy osobowości kształtowały u progu niepodległości nakaz moralny poświęcenia się sprawie, którą uznał dla demokracji polskiej za najważniejszą — budowy ustroju szkolnego, który by otwierał młodej generacji polskiej powszechną i nieograniczoną żadnymi zaporami drogę do powszechnej oświaty i udziału w życiu kulturalnym kraju.

⁴⁶ Fałski, *op. cit.*, s. 67.

